

A cívis népnyelv mint a cívis népi műveltség őrzője

Kálnási Árpád

magyar nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Cikkem témája a Debreceni cívis szólások és közmondások című szólástárhoz kötődik. Ez a népnyelvi frazeológiai gyűjtemény a cívisváros nyelvkincsének egy sajátos rétegével, a cívis nyelv „virágaival”, a debreceni népnyelvben (is) élő szólásokkal, közmondásokkal foglalkozik. Az előbbihez számítva a szójárásokat, szitkozódásokat, átkokat, köszönésformákat, míg a közmondások között mutatom be a gazdaregulákat, időjárási megfigyeléseket, hiedelmeket is. A szólástár legtöbb példájával a 2019-ben, ill. második kiadásban 2021-ben megjelent *A debreceni cívis élet lexikona* című négykötetes mű egyes szócikkeiben is találkozhattunk. Ezt azért is említem meg itt Debrecen és a régió tudományos folyóiratában, mert a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg a lexikon második kiadása.

Előljáróban a címben szereplő fogalmakról ejtenék néhány szót. A *cívis* a latin eredetű *civitas*, *civilitas*, *civilis*, *civilizáció* szócsaládjához tartozó szó, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz) szerint 1766-ban bukkan fel éppen Debrecenben, közelebről a diáknyelvben. Jelentése: '(debreceni) polgár'. *A Magyar értelmező kéziszótár* szerint a cívis „mezővárosnak, különösen Debrecennek őslakos, gazdálkodó családból származó módos polgára”. E tömör meghatározáshoz még hozzátehetjük: A *cívis* hagyománytartó, sajátos életformával rendelkező réteg, amely zárt közösséget alkotott. A családok egymás között házasodtak. Bár minden földdel rendelkező cívisnek volt tanyája, legelőrésze, csak cselédek és a fiatal házasok költöztek ki a tanyára, ők maguk bent laktak a városban, és csak a nyári munkák idején éltek a tanyán. Vagyonukat állattartásból és földművelésből szerezték, hasznukat nem fektették be kapitalista jellegű vállalkozásokba, hanem a hagyományos paraszti gazdálkodás keretein belül gyarapították. Debrecen gazdasági és társadalmi életét évszázadokon keresztül a céhes ipar határozta meg, a város parasztságát a helyi céhek látták el árucikkkel. A város szellemi életét a holland és német gyökerű kálvinista puritán életszemlélet és kultúra hatotta át. A városi élet keretei között az önkormányzatnak, öngazgatásnak sajátos, a vagyoni állapottól befolyásolt, de sok vonatkozásban demokratikus rendje alakult ki. Debrecen társadalmá, a cívisváros népe mindenkori szélesebb országos és nyugat-európai kapcsolatai révén anyagi és szellemi vívmányok közvetítésével a magyar népi műveltség egyik

fontos bázisa, őrálló bástyája volt (BALOGH: A címisek világa. *Magyar néprajzi lexikon* (MNLex): cívis, cívisváros, Debrecen népe).

A másik fogalomról, a *néphagyományról*, *népi műveltségről* GYÖRFFY ISTVÁNTÓL, az 1920–30-as évek kiemelkedő néprajztudósától olvashatunk ma is időszerű gondolatokat. GYÖRFFY szerint a néphagyomány tart meg bennünket magyarnak. A néphagyomány, a hagyományos népi műveltség az élet minden vonatkozására kiterjed. Minden paraszti közösség egy-egy kis zárt társadalom, amelyet ősi, íratlan törvények, a szokások és előítéletek kormányoznak és tartanak egységben. E zárt népi közösségen, mint valami nagycsaládon belül mindenkinnek joga van a másik életét ellenőrizni, de mindenki fellebbezés nélkül el is fogadja a közösség ítéletét, amelyet az a helyi szokás és illem íratlan törvényei alapján hoz. – A hagyományokhoz való ragaszkodás megkönnyíti az egyén közösségi életét, mert minden elképzelhető esetre megvan a tanácsot adó szokás. A hagyományok megbolygatása, elvetése a közösség bomlásával, széthullásával járna – írta még feltételes módban fogalmazva az 1930-as évek végén GYÖRFFY ISTVÁN (7–22). Ma már tudjuk, hiszen következményeit naponta tapasztalhatjuk, hogy 1945 után a paraszti közösségeknek, így a cívis közösségnek a tudatos szétrombolása okozta, illetve gyorsította fel a sok évszázados népi műveltség kihalásának folyamatát.

A magyar paraszti társadalomban több közösség, társadalmi réteg volt 1945 előtt. Debrecenben is hasonló volt a helyzet, a cívis társadalmon belül a legjelentősebb réteget a 30–50 hold földet birtokló középparasztság alkotta. De jelentős számban voltak szegényparasztok, földnélküliek, illetve *basák/basaparasztok*, 'nagygazdák' is. Emellett a cívisvárosban tekintélyes számú kézműves- és iparos-, illetve hivatalnoki réteggel is számolnunk kell. A debreceni címisek világába bejutni nem volt könnyű, az idegent *gyűttmentnek* tekintették. Az ismert szólás ezt így fogalmazza meg: *Ennek se a Basahalmán belül vágják el a kődököt*. A *Basahalma* 116 méteres domb Debrecen városközpontjától délnyugatra. A hagyomány szerint neve arra emlékeztet, hogy 1660-ban ezen a halmon táborozva sarcolta meg a várost Szeidi Ahmed budai basa (*Földrajzi nevek etimológiai szótára: Basahalom*). De erre a távolságtartásra utal az O. NAGY GÁBOR könyvének címeként jól ismert *Mi fán terem?* múlt időben használt helyi változata is: *Mi fán termett?* A cívis lány édesapja szegezte ezt a kérdést a számára ismeretlen udvarlónak, valahogy így: *Osztán mongya csak öcsém, maga mi fán termett?* A frazéma a cívis életszemlélet egyik jellemzőjét, a *nem barátkozunk mindenkivel, megnézzük, hogy kivel állunk szóba* magatartását fogalmazza meg. De aki házasság révén lett debrecenivé, azt könnyebben befogadták. Az idegenből hozott menyecske például hamar beilleszkedett, megtanulta a városi szokásokat, jól érezte magát a falusi egyhangúság után a városi környezetben, hiszen itt moziba, színházba mehetett, vagy az évenként a Bikában megrendezett gazdabálon a csizmanadrágos, *masni-nyakkendő*s 'csokornyakkendős', fehér kesztyűs paraszt-

fiatalokkal járhatta a friss csárdást, a *debreceni kopogóst* (*Debreceni cívis szótár* – DCSz). A viszonylag zökkenőmentes beilleszkedésnek az okai között bizonyára fontos szerepe volt annak is, hogy a környező településekről, ill. a Tiszántúlról Debrecenbe kerülő hitvestárs, ismerve a szigorú vallási kötöttségeket, az esetek túlnyomó többségében szintén református volt, akit olyan lelkész, ill. néptanító készített fel az életre, aki a híres Református Kollégiumban szerezte meg a tudását. A következőkben – a bevezetőben említett osztályozási szempontokra is építve – a fentebb említett adattárban/adattárakban szereplő frazémák között az alábbi csoportokat különítettem el:

1. Elsőként a cívis gazda/gazdaasszony témakörét említeném néhány példával: *Ha gazda, legyik, ha nincs, vegyik* – elutasítóan ezt válaszolták annak, aki valamilyen gazdasági eszközt kölcsönkért. *Az a jó gazda, akinek ó* (azaz régi) *búzája meg avas szalonnája van*. Cívis nyelvi kutatásaim első számú adatközlőjének, Ménes Andrásné Nagy Katalinnak ehhez fűzött megjegyzése: *Az vót nálunk a divat, hogy mindig írte az ó az újat. – Köjök gazda, malac szalonna, eggyik se jó, mert mindkettő éretlen, túl fiatal. Rendes gazdasszonynál a tyúk veri le a harmatot*, ti. nagyon korán kel föl. *Üres kamorának bolond a gazdája/gazdasszonya*: csak ott lehet jól gazdálkodni, ahol nem kell mindig a szükséggel küszködni. *Fótót, Uram a napra, mert meleg van a parasztra!* – nyáron nagy melegben végzett mezei munka során mondták tréfásan fohászkodva. A cívis munkaerőcsere megfogalmazása is megjelenik a frazémákban: *Ha úgy tudnál szitálni, mint a farod riszálni, akkor sokat írnel* – mondták a magakellető, de a munkában lusta fiatalasszonyra. *Aki farát emelíti, száját izesíti/vendígeli*: aki dolgozik, az nem nélkülözik.

2. Gyűjteményeimben gazdálkodástörténeti emlékek megfogalmazására is találunk adatokat: *Megnízi, mint veres bornyú az új kaput*. Tömören: *Új kapu, veres bornyú*: bambán megnéz valamit/valakit. A szürke marha borja vöröses színű, fokozatosan válik szürke színűvé. *Otthagytá a porosálláson*: a) hűtlenül elhagyja, cserbenhagyja. b) faképnél hagy valakit. c) futásban maga mögött hagy, le hagy valakit. A *porosállás* a jóság déli vagy éjszakai pihenőhelyéül szolgáló letaposott, füvetlen rész a legelőn. A szó a hortobágyi és nagykunsági pásztorkodás fogalomköréhez tartozik. A szólás mai átvitt és rosszalló jelentéseit azért kaphatta, mert az olyan pásztor, aki a porosálláson hagyta a rábízott jószágokat, nem keresett nekik jó legelőt, az nem végezte lelkiismeretesen a munkáját. *Botra beszil, A bot vigire beszil*: kötekedik, az ellenkezőjét mondja annak, amit kellene. A szólás bizonyára összefügg a pásztornyelvben élő *botra ugat* kifejezéssel. Ez a pásztorkutyának azt a betanítási módját jelenti, amikor a pásztor a felemelt bottal meghatározza a terelés irányát. Amíg a kutya ezt nem érti, csak a kinyújtott botot ugatja.

3. A kereskedelem, a vásárok jelentős szerepet játszottak a cívisek életében. Erre is találunk példákat: *Üres erszínnyel ne menny a vásárra*: ha nincs pénzed, ne akarj jómódúnak látszani! Vásárban mondta a vevő gúnyosan a szarvasmarhára: *Ezt még a Noé bárkájából engedték ki*: már nagyon öreg, nem sokat ér. Idős ember mondta méltatlankodva: *Lesz még Túron baromvásár, elkél még az öreg zsoltár*: lesz még szükség énrám is. A közmondáshoz szinte egy kis tanulmány illeszthető: A korábbi évszázadokban – főként a 19. században és a 20. század elején – az alföldi vásárok közül nagyon híresek voltak a debreceni és (mező)túri állat- és kirakodóvásárok. Mivel mindkét városnak református őslakossága volt, a kereskedelmi kapcsolatokat a vallási, felekezeti kapcsolatok is erősítették. Így a szólás *öreg zsoltár* kifejezése alighanem a régi református zsolttároskönyvre (zsoltárra) utal, amelyet bizonyára a vásárokon is árúsítottak (MNLex: vásár, zsoltár, MILEx: Öreg Graduál, zsoltár).

4. A társadalmi igazságtalanság is nagyon sok frazémának a témája. Az úr–paraszt ősi ellentétére utalnak a következők: *Magad, uram, ha szógád nincs, magad ugass, ha kutyád nincs! Az úr a pokolban is úr, mert fűtenek alá. Nem jó urakkal egy tálbul cseresznyézni, mert megbök a magjával*. De megszólták az urat játszó parasztot is: *Vótam paraszt, leszek úr (leszekúr!*. Idős cívisek szerint *Debrecenbe hamar rámondták valakire, hogy leszekúr*. – A hivatal is okot adott az elítélő vélemény megfogalmazására: A cívisek is tudták, hogy ügyük kedvező elbírálását ajándékkal kell elősegíteni. Erre utalnak a *Nincsen dátum, nincsen látom, Nincsen dátum látom nélkül* közmondások. A *dátum (dátom)* a latin *datum est hoc diploma* (adatott ez az oklevél) formulából eredően a mai köznyelvben időpontot, írásos munka keltezését jelenti. A frazémában az eredeti 'adni' jelentésű latin ige származéka, az 'adomány, ajándék' szerepel. A *dátum (dátom)* debreceni és környékbeli elterjedését a város református iskolája is segítette. *Hazulról jöttem*: hoztam ám ajándékot is. Ezzel a szólással jelezte a cívis ember az ügyeit intéző korrupt hivatalnoknak, hogy anyagiakkal (hússal, tojással stb.) is megköszöni a segítségét. A szólás megtalálható Kiss Lajosnak a hódmezővásárhelyi szegény emberek életét bemutató könyvében is, de Móra Ferenc egyik írásában is olvashatunk róla. – A gazdag–szegény, illetve a gazda és cseléd/szolga ellentét példái: *Cselédnek, kutyának kinn a heje! Szökött szógának ebszar a fizetése. Kedves cseléd, fene beléd! Lé tart szógát, hús a gazdát. A kenyír mellé húst is kell adni. Bocskornak nem leszek tákja* – mondta az, akinek egy jelentéktelen ember próbált parancsolgatni. A *ták, bocskorták* 'bocskorszój, folt' (DCSz) jelentésű szó.

5. A társas kapcsolathoz, így az udvarláshoz, házassághoz, családi élethez kötődően is születtek szólások: *Ellógnék írte egy hétig a füstön. Lógós lú lennék írte* – mondta a cívis legény, ha egy szép leányt meglátott. Csak megjegyzem, olyan sokat nem vállalt, hiszen a *lógós ló* a szekérhez vagy a befogott lovak

mellé kötött fiatal ló, amelyen nem volt hám, csak szoktatták a fogatoláshoz (DCSz). Ha nem maradt viszonzatlan a vonzalom, akkor mondta a legény bajuszát megpödörve: *Félre bajusz, csókot kapsz!*: tudvalevő, a cívis legényeknek kis pödrott bajuszuk volt (MNLex: bajusz). A gazdagabb családba benősülni akaró legények között járta a következő szólás: *Nagy főt van a pendejin*, vagyis nagy hozománya van a lánynak. A frazéma Arany János A nagyidai cigányok című hőskölteményének azt a részletét is eszünkbe juttathatja, ahol Csóri vajda a cigány nép fölemelkedéséről emígyen ábrándozik:

Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:
Hogy s mikép vesz ő majd új veres nadrágot,
Amely senkinek még soha testén nem volt –
Ánglia-posztóján bársonybul lesz a folt.

Itt említem meg, hogy a nagyszalontai (Bihar vármegye) születésű, de a híres debreceni Kollégiumban is tanuló Arany János költeményeiben számtalan olyan szó, szólás, szójárás, közmondás található, amelyek a cívis népnelvben is ismerősen hangzottak. De e kis kitérő után térjünk vissza a témánkhoz! A számító fiatalember könnyen megkaphatta a magáét: *Hallod, ládám? Kiretnék!* – ezekkel a szavakkal utasította el a büszke, öntudatos cívis lány a szegényebb kérőt. A *láda* a menyasszonyi ládát jelenti, ebben tartotta a nagylány a kelengyét, a *móringját*, *stafírunkját* (DCSz). De keményebben is fogalmazhatott: *Kö-pök, lípek, rá se nézek!* Ha aztán mégis megtörtént az esküvő, gyakran tanácsolták a fiatal férjnek, hogy *A fiatalasszonyt az első ingibe kell megverni*, azaz jobb, ha már a házasság elején tudomására hozza a menyecskének, ki az úr a háznál. Ezt ilyen formában is megfogalmazhatta: *Előbb vót a dolmány, azután a rékli. Én vagyok a legíny, én vagyok a firfi. Az Istenit néki! A dolmány a fiatal férfi jellegzetes viseletének, a posztóból készült, zsinóros kabátnak, a rékli a bő szabású, szűk nyakú blúznak az elnevezése. Ha csinos, megértő társra talált a cívis férfi, örömét így fogalmazhatta meg: Az én feleségemet Az Isten is jókedvibe teremtette. Sőt kisebb hibáját is elnézte: Kicsi hiba szíp asszonyba nem nagy kár. Az élete párját kímélő, asszonyát megbecsülő férjről mondták, hogy a feleségét Tükör alatt tartya. Ennek ilyen magyarázatát hallottam: Vót a tükörnek egy kis asztala, azon tartották a jányok, asszonyok, amit szerettek, a nők számára kedves tárgyakat: piperecikkeket, kis dísz tárgyakat, bársonydobozt, amibe csokoládét tettek.*

6. A közösségi erkölcs, illem témaköréhez tartoznak a következő frazémák: *Tettől-i sajtot a kenyírhez?:* megadtad-e a kellő tiszteletet a vendégnek? A fiatalok tisztességre, helyes viselkedésre nevelése is közösségi keretek között történt. *Tán madár van a kalapod alatt?--* szóltak rá a kisfiúra, suhancra, ha nem köszönt, vagy köszönéskor nem emelte meg a kalapját. Az elemi iskolai oktatás is nagy súlyt fektetett erre. Már az elsős kisdíákoknak megtanították, hogy: *A jó*

iskolás gyermek köszön minden embernek. Ha a jányok fütyülnek, az angyalok rínak – mondták, ha egy lány illetlenül fütyülni kezdett. Katolikus vidékeken ennek ez a változata él(t): *Ha a lányok fütyülnek, Szűz Mária sír*. Más: *Ne danolj, mikor eszel, mert bolond lesz a felesíged ura!* -- intették az asztalnál dudorászó fiatalembert.

7. Aki vétett a közösségi élet valamelyik normája, szokása ellen, az ki volt téve a gúnyolódásnak, szellemes megszólásnak. Erre vonatkozó példák: *Akit Szent Mihály-nap után kalapba lácc, attúl ne kírj tanácsot!*: ti. okos ember szeptember 29-e után már kucsmát visel. *Az meg mán decembert vett fel!* – így szól-ták meg azt az embert, aki már októberben téliesen öltözködött. A szólás annak az emléket őrzi, hogy hajdan a tehetős cívis polgár kedvelt viselete volt a posztóval borított, hosszú, ujjas bunda, a *december*, másként *décbunda*. Ma a *december* 'décbunda' jelentésben nem él, így a szólás vezérszavát a hónap nevével azonosítják.

8. A/ Általánosan ismert művelődéstörténeti tény, hogy a protestáns ember vallásos életszemléletének alapja a Biblia. Korábban sokan a Biblia szövege segítségével tanultak meg a családban írni, olvasni. A cívisek között is sokan voltak olyanok, akik elolvasták, esetleg többször is az egész Bibliát. Ez a csodálatos könyv elkísérte az embereket a bölcsőtől a koporsóig, és közben elkerülhetetlenül befolyásolta nyelvüket, beszédüket is (SZATHMÁRI, 74–78). Témánkhoz igazodva számunkra az a lényeges, hogyan hatott a Biblia a debreceni cívisek gondolkodására, beszédmódjára, kifejezőmódjára. Anyagomban többek között ilyen példák találhatóak: *A jó pásztor megőrzi a nyáját*: a jó vezető vigyáz a besoztottjaira. A frazéma Jézus egyik legismertebb tanításához kapcsolódik: „Én vagyok a jó pásztor. A jó pásztor életét adja a juhokért” (János ev. 10, 11). Ennek durvább megfogalmazása is ismeretes: *Lágy pásztor előtt gyapjat szarik a farkas*. *Megmostam tülle a kezemet*: többé nem állok szóba vele. A szólás bizonyára Pilátus jól ismert mondatára vezethető vissza: „Mosom kezeimet ez igaz embernek véréből” (Máté 27, 24). Itteni jelentése már meglehetősen távol esik az eredeti kijelentés értelmétől. *Kinek-kinek/Mindenkinek megvan a maga keresztye* (Máté 10, 38): minden ember hordoz valamilyen súlyos terhet. *Senki se próféta a maga falujába/hazájába*: gyakran a saját környezetünk nem becsül bennünket érdemeink szerint. Jézus alábbi kijelentése vált széles körben ismert közmondás-sá: „Sehol sem vetik meg a prófétát, csak hazájában, rokonai között és saját házában” (Márk 6, 2–4). *Két úrnak szógálni nem lehet*: nem követhetünk egyszerre két vagy több (ellentétes) eszmét (Máté 6, 24). Közvetve a Biblia „jelenlétére” utal a kollégiumi diákság köréből a népnyelvbe is leszivárgó tréfás átokféle is: *Nyíjjon meg a mejjed, mint a Biblia, hogy olvassik belőle minden atyádfia!* A rímes, ritmusos frazéma alapjául a *nyitott könyv az élete* irodalmi metaforának és a vallási fogalomnak a humoros, durva ötvözése szolgált.

B/ A cívis ember vallásos életszemléletének szép példái azok a szólások, közmondások is, amelyek *Isten* (ritkábban *Krisztus/Jézus*) nevével alakultak. Istent a magyar parasztsághoz hasonlóan a protestáns vallású cívis társadalom is a világ teremtetőjeként, fenntartójaként, legfőbb óvó-segítő és irányító-igazságosztó lényként tisztelte/tiszteli. Az Istennek a káromlásokban való emlegetése a cívisek világképében és mindennapi életében is jól megfér egymással a válságos élethelyzetekben Istenhez fordulás lelki szükségletével, a könyörületeségbe vetett bizalommal. Debrecenben a puritán vallásosság szellemében hajdan szigorúan büntették a trágárságot. A kevésbé durva, ötletes, kifejező, olykor szinte költői megnyilatkozások sokasága azonban mutatja, hogy a cívis embernek is szüksége volt ezekre a feszültségoldó, indulatot csillapító nyelvi eszközökre. – Tematikus csoportosításban:

a) Káromkodások, szitkozódások, átkozódások: *Az Isten teremtette az anyádat! Az Isten lovát neki! Az Istennek a haragos ménkűje üssön beléd! Verjen meg a Mindenható Isten! Az Isten könnyebbíccse meg az ágya szalmáját! Az Isten aszajjon meg! Az én Istenem a nyavaját hozza rád! Az Isten rogyassza rád a házadat! Az én Istenem teremcsen belőled csudát! Az Isten se sót, se kenyeret ne aggyon neki! Szoricson az Isten kódusbotra! Szoricson az Isten két hónalj-mankóra!:* mindkét lábadra sántulj le! *Az Isten/Krisztus tegyen a villahajtójába!:* kínok között görbülj meg! Ma már az idős cívisek közül is csak kevesen tudják, hogy a *villahajtó* a favilla ágait meggörbítő eszköz volt. Debrecenben a mai Kossuth utca térszerűen kiszélesedő részén árusították (főként az országos vásárokon) a Borsodból, Zemplénből hozott villahajtókat és más faárukat.

b) Protestáns vidékeken mindenütt el voltak/vannak terjedve az Isten nevével említett üdvözlések, köszönések, jókívánságok: *Jó napot aggyon Isten! Jó iccákát aggyon Isten! Minden jót aggyon Isten! Isten hírivel járjon kegyelmed! Jókívánságok: Az Isten áldása legyen rajtatok/veletek! Az Isten álgya meg még a lába nyomát is!* Tréfás, ironikus jókívánságok: *Aggyon Isten minden jót, diófából koporsót! Aggyon Isten, ami nincsen: bort, búzát, bikessíget, finom, fäin felesíget! Tarcsa meg a Jó Isten, mint rostába a vizet! Úgy álgyon meg az Isten, hogy magad is csudálkozzál rajta! Álgyon meg az Isten, mint a szuhaji malmot: ami ti. leégett.*

c) Isten neve szerepel a hála, hálálkodás kifejezéseiben, pl. *Hála legyen a Jó Istennek! Isten fizesse meg!* Különböző beszédfordulatokban: *A Jó Isten a megmondhatója/tudója! Ha van Isten az égbe! Az Isten bocsássa meg a bűnömet! Az Isten panaszkippen ne vegye! Isten láttya lelkem! Isten az atyám! Mi az Isten csudája? Tuggya az Isten! Fohászokban: Én Istenem segítcs! A Jó Isten segítccsen meg a mai nap is!*

d) A cívis polgár mindennapi életében Isten a viszonyítási pont, a biztos támasz, az erkölcsi mérce: *Rajtam már az Isten se könyörül* – mondja, akit sok

megpróbáltatás ért. A kiszámíthatatlan emberen *Az Isten se tud eligazodni. Az Isten ostora lecsapott rám* – panaszolja, akit nagy csapás ért. *Isten ellen való vétek. Ha van Isten az égbe:* ha van igazság a földön. *Fenn az Isten:* gonosz tett nem marad bosszúlatlan. *Meglessz Isten segiccsíggel.* Aki Isten tanítása ellenére tesz valamit, az *Perbe száll az Istennel.* Őhöz fordul más emberekről alkotott véleményének megfogalmazásában. Így például szeretett vagy tisztelt halottjára mondott áldáskívánásában: *Az Isten álgya meg még a haló porába is! Álgya meg az Isten a haló föggyibe is! Az Isten nyugosztajja meg!* A halál tényének eufemikus megfogalmazásában: *Magához szólította az Isten. A Jó Isten kiszólította az árnyikvilágból. Istenhez tért.* Negatív véleményének megformálásában: *Leta-gadná az Istent is az égből. Hiszek egy Istenbe, elviszlek mentembe. Isten adta, loptam, hónom alá dugtam. Be sok bolongya van az Istennek! Meginná az Isten/Krisztus nadrágjárul a csatot. Lopja az Istentül a napot, a gazdátul a píz.* Aki lustálkodik, az *Sarkával fenyegeti az Istent.* Isten neve szerepelhet más tartalmak kifejezésében is. Így pl. dicséretben: *Tarcsa meg az Isten a jó szokásodat! Az Isten is jókedvibe teremtette. Az Isten is neki teremtette.* Irigykedésben: *Most van az Isten markába. Belecseppent az Isten kassába. Megfogta az Isten lábát. Jól imádkozott az Istenhez. De felvitte Isten a dógát!* Szóláshasonlatokban megjelenő elutasításban: *Elcsapja, mint Isten a legyet ősszel. Eleresztette, mint Isten a vargát.* Egyéni vélemény közlésében: *Az Isten/Jézus se látott ijét kisinas korába. Megverte az Isten mind a két kezével; Kitakar, betakar, Isten tuggya, mit akar.* Sajnálkozás, szájalom megfogalmazásában: *Rosszkedvibe teremtette az Isten.* A remény kifejezésében: *Jó az Isten, jót ad. Mindnyájan az Isten kezibe vagyunk.* Csalódott szerelmes vigasztalásában: *Van az Isten mienesibe több is.* Egyéb viszonyok megfogalmazásában: a magas termetű ember *Kinőtt az Isten markából;* kisebb értékű tárgy elveszésekor mondják: *Isten neki, fakereszt!*; vásárban mondja az eladó: *Isten neki, csak hogy píz lássak! Isten is megpihent a hetedik napon:* tartsd tiszteletben a vasárnapot! *Megvette az Isten hidege:* nagyon átfázott. A koldusszegény ember *Ojan szegény, hogy az Isten se veszen rajta két krajcár írót.*

e) Az Isten nevével alkotott közmondások, népi bölcsességek jelentős hányada nemcsak a cívis vallásosságnak, hanem a magyar népi műveltségnek is része: *Ha az Isten akarja, a seprűnyél/kapanyél/kaszanyél is elsül. Ahon nincs, ott az Isten se tanál. Ember tervez, Isten vígez. Szegény ember szándikát/sorsát bóldog Isten bírja. Emberé a munka, Istené az áldás. Aki Istenbe bízik, az nem csalatkozik. Az Isten nem siet, nem kísik, mégis elírkezik. Az Isten nem bottal vér. Az Isten nem vér bottal, nem siet, nem kísik, mégis elírkezik. Isten malmai lassan, de biztosan őrlnek. Akinek Isten/Krisztus/Jézus a baráttya, az nem kárhozik el. Akinek Isten a baráttya, könnyen idvezül. Az Istennel nem lehet perbe szállni. A Jó Istennel nem lehet ujjat húzni. Mindnyájunkkal szabad a Jó Isten. Isten szeme mindent lát. Három az Isten igassága. Kevésbé általánosak: *Ád az Isten minden-**

kinek sarkantyús csizsmát, de kevesen tuggyák megpengetni, azaz sok ember nem tudja élete kedvező alkalmait kihasználni. Más változatban: Az Isten is annak aggya a sarkantyús csizsmát, aki nem tuggya megpengetni. Ha az Isten nyulat teremtett, csorbókát is teremt neki: Isten segítségével a sok gyermeket is föl lehet nevelni. A csorbóka ’tejnédvet tartalmazó gyomnövény, amelyet a disznó és a nyúl is nagyon szeret’ (DCSz). Stb.

9. Munkáimban a cívis humorra is vannak adatok. Néhány példa: A nem-szeretem ételre ma is mondják, hogy *Ráférne egy kis dicsíret. Nagyapám is attúl halt meg.* Más: *Nyugoggyik meg a mestersígin:* a) gubásmesternek mondva: dicséret. b) kötélverőnek mondva: rosszkívánság, ti. azt jelenti, akassza fel magát. Itt ejtek szót a református kollégiumi diáksághoz kapcsolódó humorról is. A debreceni cívisek a legációban levő kollégista nagydiákhhoz társítják a következő mondást: *Kis bögre, nagy bögre, nem jó a bor a tökre* – mondta a vendéglátó gazda. *Jó az még az ézengísre is* – vágta rá az italt szerető diák. A rosszul tanuló diákot így dorgálta az apja: *De sok ökrömbe kerültél, te marha!* Utalhatok még a cívis népnyelv egyik kifejezésére is. Ma már Debrecenben sem tudja mindenki, hogy a temetéseken a gazdagabb cíviseket a kollégiumi kántus e célra szervezett kis énekkara búcsúztatta. A vaskos diákhumor az ilyen kántustagot *dögönböggőnek* nevezte (DCSz).

Az említett példákön, adatokon kívül a cívis népnyelv, népi műveltség egyéb területeivel (is) foglalkozó munkáimban még rengeteg olyan kifejezés, szó található, amelyek a tájnyelv gazdagságáról, a tájnyelvet beszélő közösség költői képekben gazdag nyelvteremtő erejéről vallanak.

Hivatkozott irodalom

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz). Budapest 1967–1984
 Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest 1973
 Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest 1939
 Kálnási Árpád: *Debreceni cívis szótár* (DCSz). Debrecen 2005
 Kálnási Árpád: *Debreceni cívis szólások és közmondások*. Debrecen 2008
 Kálnási Árpád: *A debreceni cívis élet lexikona*. Debrecen 2019, 2021
 Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. Budapest 1955
 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* (FNESz). Budapest 1988
Magyar értelmező kéziszótár. Budapest 1972
Magyar irodalmi lexikon (MILex). Budapest 1963–1965
Magyar néprajzi lexikon (MNLex). Budapest 1977–1982
 O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Budapest 1957
 Szathmári István: *A szűkebb és tágabb haza nyelve. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása*. Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Budapest 1990.

**„Három embernek való tehetséget adott neki a jó Isten.” –
D. dr. Nagy Sándor vallás tanár,
a Kollégium népszerű történetírója, a Kántus első monográfusa**

Kovács Gergely

középiskolai tanár, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma

A Debreceni Református Kollégium kiemelkedő művelődéstörténeti szerepe tudós tanárainak és diákjainak köszönhető. Szakcikkek, monográfiák egész sora ismerteti a jelentősebb életutakat. Azonban a történelmi korszakok változásai olykor egy-egy saját idejében meghatározó személyiség emlékeit is elhomályosítják. Ilyen jelentős alakja volt a két világháború közötti időszak iskolatörténetének d. dr. Nagy Sándor, akinek sokrétű tevékenységét eddig csak töredékekben mutatták be, egy-két bekezdésnyi terjedelemben. Nemcsak a gyakran használatos család- és személynév miatt akad róla nagyon kevés találat az internetes keresésekben, hanem az életmű feldolgozatlansága miatt is. Több kötetet kitevő novellái és Csokonairól írt regénye még a magyar irodalmi lexikonokban sem kapott helyet. Ez a tanulmány a róla fellelhető adatok és írásai segítségével ismerteti az őt tanulmányai idején ért hatásokat és pedagógusi, történészi, írói munkásságát. Az portré egyik célja annak a pedagógusi életpályának a például állítása is, mely az oktatás, a lelki nevelés és a tanulók személyiségének kiteljesítése mellett változatos eszközökkel szolgálta diákjai fejlesztését és ezáltal a nemzeti művelődés ügyét. Szorgalmas és alapos iskolatörténészként, levéltárosként, szépíróként, tehetséges előadóként is sokat tett a Kollégium egységes szellemiségének, önazonosságának kialakításáért egy történelmi kihívásokkal teli korszakban.

A Kollégium vallásoktatásának történetében a Kollégium Gimnáziumának tudós vallás tanára, dr. Nagy Sándor ezzel az emelkedett mondattal foglalta össze az előző évszázadok lelki nevelésének egységet teremtő ívét, melyet kortársai és az utókor egyöntetű véleménye alapján saját hivatásának mottójaként is olvashatjuk: *„A Kollégium belső élete kezdettől fogva egy nagy református családnak a képét mutatja, melyben minden egyes tag viselkedését a bibliás keresztyén hit és az abból folyó tiszta erkölcsiség hangulatának kell megszentelnie.”*¹

Nagy Sándor 1886. október 13-án született iparos család gyermekeként Hajdúhadházon. Tanulmányait is itt kezdte meg, majd 1898 és 1902 között a hajdúböszörményi hatosztályos református gimnáziumban folytatta. A gimnázium felső négy osztályát a Debreceni Református Gimnáziumban végezte, ahol 1906-ban

¹ dr. Nagy Sándor, *A vallásos nevelés és oktatás a Debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig*, Debrecen, 1933, 12.

érettségizett. Tanulmányi eredményei kiemelkedőek voltak², de a kötelező iskolai tevékenységén túl, többletfeladatokat is vállalt, így az 1905–6-os tanévben a gimnáziumi Zenekör életének szervezési feladatit is ellátta, elnökként.³ Az Önképzőkörben is rendkívül aktív és társai által elismert, sokrétű és sokszínű tevékenységet folytatott. Egy osztálytársa melodramájához vonósnégyesre hangszerelt zenét szerzett, melyet 1906. május 6-án a Kollégium dísztermében adtak elő a főgimnáziumi zászlóalap és az önképzőköri olvasó javára rendezett Bocskai-emlék-ünnepélyen.⁴ Nagy Sándor nevét ezentúl még a „*leginkább közérdekű történeti, széptani, társadalmi kérdésekről*” tartott hét szabadelőadás előadói között is feltehetjük.⁵

A 20. század első felében a gimnáziumi diákélet elengedhetetlen eleme volt a tanórán kívüli tevékenységeket biztosító, önkéntes egyleti szerveződés. A szabadidő hasznos és értelmes eltöltése, illetve a polgári életforma különféle szervezeti formáinak iskolai keretek között való megismerése szorosan hozzátartozott a társadalom elitképzését felvállaló gimnáziumok oktatási-nevelési rendjéhez. Az elnökkel, jegyzővel, vezetett jegyzőkönyvvel és saját pénztárral szervezett csoportokat a tantestület engedélye alapján maguk a diákok alakították és irányították, felügyelő tanár segítő jelenléte mellett. A Zenekör és az Énekkar az elsősorban irodalmi jellegű szerepet vállaló Önképzőkörrel összefogva az iskolai ünnepélyeknek is állandó szereplője volt – rendszeresen szervezett előadásai mellett.

Nagy Sándor egyházi pályafutásának egyik első állomása volt, amikor a Gimnázium Ifjúsági Gyülekezetében „*a gyülekezet erkölcsi életére vigyázó*” presbiterként a minden második-harmadik vasárnap megtartott ifjúsági istentiszteleteken rendszeres bibliamagyarázatokkal szolgált, melyek „*egyes keresztyén eszmék*

² *A Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium Értesítője az 1905–6. iskolai évről (Gimn. Ért. 1905–6.)*, Debrecen, 1906, 98. Az 57 fős 8. osztályban a mindössze két kitűnő tanuló után nem sokkal lemaradva hét jeles („1”) és négy jó („2”) év végi érdemjegye volt. Éneklés, Vallástan és Magyar nyelv tantárgyakból természetesen jelest kapott.

³ *Uo.*, 71. Valószínűleg az ebben az évben 87 tagot számláló főgimnáziumi vegyeskarban is énekelt.

⁴ *Uo.*, 67. A darab bekerült a legjobb írásoknak fenntartott Emlékkönyvbe. Az Emlékkönyv sajnos nem található a Levéltárban, bár az önképzőköri Jegyzőkönyv is gyakran utal rá. Mivel az 1917-18-as tanévben a jegyző Béber László volt, Szabó Lőrinc és Bay Zoltán osztálytársa, valószínűleg nála maradhatott, és azóta is lappang valahol. (Szokás szerint a helyi sajtóban is megjelent a műsor részletes programja: *Bocskay emléke, A Város: Közigazgatási, Közművelődési és Közgazdasági Hetilap, III. évf. 18. sz. (1906. május 4.)*, 7.)

⁵ *Uo.*, 63. A szintén nagyon tevékeny Sz. (Szotyori) Nagy Sándor és „b) Nagy Sándor”-ként jelölt évfolyamtársai mellett a névegyezés miatt a tanulmány főszereplőjének értesítőtöbéli megnevezése „a) Nagy Sándor” vagy „A Nagy Sándor”.

– szeretet, barátság – fejtegetései voltak, alkalmazva az ifjúság életéhez, s a gyülekezet feladatához.”⁶ Kéziratban ránk maradt dolgozatában már a Gimnázium vallásstanáraként, korábbi, diákkori élményeire támaszkodva fogalmazta meg a református közoktatás feladatait és küldetését. Az evangéliumi nevelést „szent örökségül hagyták ránk eleink [. . .] Sőt voltak idők, amikor nemzeti művelődésünknek hosszú korszakokon át egyedül a kálvinista iskolák voltak egészséges, tisztavízű forrásai [...] ez az iskola egyfelől a pedagógiai munka két alkotó elemét, az oktatást és a nevelést a legszorosabb viszonyban tudta egymással hozni, másfelől mindkettőt az Evangélium lelkében fűrésztötte meg.” Nem értett egyet a munkaerőpiaci elvárásoknak való szolgálai megfelelés kényszerével sem, a közoktatás azóta tovább erősödött vonását kárhoztatva így írt: „A társadalom nagy rétege ma az iskolában nem az önzetlen ismeretszerzés hivatott fórumát látja, hanem afféle bizonyítványgyárat, amelynek olyan-amilyen eredménye szerint számol le gyermeke jövőjével.”⁷

Teológushallgatóként Nagy Sándor a Főiskolai Énekkar lelkes tagja volt, először az első basszus (bariton) szólamban, majd a második (mélyebb fekvésű) tenorban, melynek szólamvezetőjévé is megválasztották, ami megfelelő zenei képzettséget és magabiztosságot feltételezett: az ő feladata volt az új darabok szólamának betanítása társai részére. Ezekben az években az országos híró és nagy múltú férfikar vezetője a gimnáziumi énektanárként is dolgozó, tapasztalt karnagy, Mácsai Sándor volt, aki az ifjú zenei tehetségét már a gimnáziumban felismerte, így bízott rá komoly feladatokat, amihez az énekkari tagság támogatása is elengedhetetlen volt. Nagy Sándort harmadéves teológushallgatóként választották meg jegyzőnek – az előző jegyző lemondása után – 1908 márciusában, majd a következő tanév elején az alakuló közgyűlésen megerősítették tisztségében. Másfél évig töltötte be e megtisztelő, felelősségteljes és sok munkát igénylő tisztséget, a rá már ekkoriban is jellemző alapossággal. A jegyzőkönyv vezetése mellett feladatai közé tartozott az énekkari egylet működtetése, tisztázta a fellépések körülményeit, megszervezte az ekkoriban évente négy alkalommal sorra kerülő alapítványi hangversenyeket, meghívta az alapítványtevőket és hozzátartozóikat, sőt a karnagy akadályoztatása esetén vezényelt is kisebb fellépéseken és temetéseken.

Ekkoriban a korabeli felsőoktatási ösztöndíjat helyettesítő rendszer egyik elemeként is tekinthetünk a kántustagságra. Szolgálataikért az énekes ifjak – „kántorok” – a kórusban eltöltött éveik, szorgalmuk és betöltött pozíciójuk alapján juthattak rendszeres és alkalomszerű támogatásokhoz. A temetési stóla – tiszteletdíj – eseti, de gyakori összegei mellett az alapítványi hangversenyeken ugyan ritkábban, de komolyabb jutalmakat kaptak a szorgalmas énekkari tagok. A temetések megállapított díja 120 korona volt, melynek egyharmada a kollégiumi pénztár

⁶ *Uo.*, 67–8.

⁷ dr. Nagy Sándor, *A református gimnázium mint eszményi gyülekezet*, (kézirat, 1941. december 2.) TtREL I. 8. b. 20.

gyarapította, a maradékból pedig a jegyzőt illette a legtöbb, 24 korona, megelőzve még a karnagyot is. A szólamvezetők 6-6 koronája után maradt 36 koronán osztott meg a többi énekes.⁸ Az 1909. március 5-én kiosztott összesen 561,50 koronányi alapítványi kamatból a jegyző, Nagy Sándor kapta a legnagyobb összeget, 63 koronát, a többit szigorú pontozási rendszer alapján súlyozva a többi énekes diák.⁹ Ritkán az is előfordult, hogy az alapítvány elvárásaival ellentétesen döntött a választmány, mint például 1909. január 26-án, amikor a jegyzői tiszteletdíjként Nagy Sándornak megszavazott 12 koronát, majd, miután a tagság megállapította, hogy ilyen címen nem lehet alapítványi kamatot osztani, a jegyző visszafizette az összeget, melyet aztán ünnepély költségeire fordítottak.¹⁰ A Kántus tisztségviselői még a többi kántornál is előbbre kerültek a nagy sátoros ünnepek idején legációba, azaz ünnepi gyülekezeti szolgálatra kiküldött teológusok névsorában, így a többiket megelőzve választhattak az anyagilag előnyösebb, komolyabb legációs adománnyal kecsegtető gyülekezetek közül.

Nagy Sándor egész életében hálás volt a Kántusnak. Amikor például 1930. október 2-án a hajdani teológustársaival szervezett húszéves találkozóra felkérte az énekkar húsztagú különítményét, a „Kis-Kántus”-t szerepelni, nemcsak a dísztermi ünnepély bevételét juttatta a Kántusnak, hanem ezentúl még a banketten is vendégül látták az énekes diákokat, az Angol Királynő zöld termében.¹¹ A harmincas években rendszeresen elkísérte az énekkart vidéki és fővárosi szerepléseire történelmi tárgyú anekdotikus novelláival és Kollégiumról szóló előadásaival. Ott volt 1931. február 8-án, a Kántus első rádiós szereplésén is a Sándor utcai stúdióban, és miközben az élő közvetítés elején a rádióhallgatóknak mesélt, bevezetőjének hatására az énekesekben is oldódott a feszültség.¹² 1931 novemberében tanártársa, Szigethy Gyula karnagy betegsége idején elvállalta a fellépéseken még a karnagy feladatokat is.¹³ Az énekes diákok őszinte szeretetét mutatja a neki névnapja alkalmából adott és vidám mulatsággá nyúló szerenád is. A köszöntés és vacsora után hajnal kettőig együtt zenéltek, énekeltek, és szavaltak és hiába próbáltak búcsúzkodni, hajnal ötig ott maradtak a fiúk táncolni. A jegyző lelkesedése legfeljebb a püspök iránti hálához mérhető. *„Adjon az Isten sok ilyen lelkes,*

⁸ *A debreceni ev. ref. főiskolai ÉNEKKAR Jegyzőkönyve 1891* (továbbiakban *Jkv. 1891–1906*) TtREL II. 24-c 3., 340.

⁹ *A debreceni ev. ref. Főiskolai ÉNEKKAR Jegyzőkönyve 1906* (továbbiakban *Jkv. 1906–1924*), TtREL II. 24-c 4., 88. A „gyönyörűen sikerült” hangverseny után volt okuk ünnepelni. Az Angol Királynő kiséttermében tartották a vacsorával egybekötött „kántusivás”-t, melyre Márk Endre városi főjegyzőtől kaptak külön száz koronát.

¹⁰ *Uo.*, 86.

¹¹ *A debreceni ev. ref. főiskolai énekkar Jegyzőkönyve 1924-től* (továbbiakban *Jkv. 1924–1933*) TtREL II. 24-c 5., 153–4.

¹² *Uo.*, 167.

¹³ *Uo.*, 204–207.

*megértő barátot a Kántusnak, mint az örökifjú öregdiák: Nagy Sándor nagytiszteletű úr!*¹⁴

Nagy Sándor egész életében megmaradt az öregdiákra jellemző kedélyes, szolgálatkész és feltétel nélküli ragaszkodása a Kollégiumhoz, amit az ő „szere-
tetnyelvével”, a historikus ismertetésekkel fejezett ki. Minden írása, kollégiumi tárgyú kiadványa az iskola hírnevének öregbítését célozta, a Kollégium identitás-keresésének izgalmas időszakában. Az egyetem kiválása és a Főgimnázium kiköltözése, a világháború, majd a Kollégium megrendült pénzügyi helyzete komoly válságot jelentett az intézmény polgárainak. A megoldás kulcsát a Kollégium alapítási éveként meghatározott 1538-as év kerek évfordulójára készülés jelenthette, melynek köszönhetően a harmincas években fellendültek a kollégiumtörténeti kutatások és így a kiadványok száma is növekedett. Nagy Sándor személyiségéhez illő feladatokat vállalt magára. Több kötetnyi történelmi témájú elbeszélés és szülőhelye településtörténetének megírása után¹⁵ figyelme a Kollégium történetére irányult. *Jó öreg Kollégium*¹⁶ című elbeszélésgyűjteményét doktori értekezésésként is benyújtott összefoglaló dolgozata követte.¹⁷ A dolgozat bírálatában részt vállaló Vasady Béla ugyan elismerte, hogy „anyaggyűjtése szokatlanul gazdag”, de a hiányosságokra is felhívta a figyelmet: „[é]vtizedek és fél évszázadok suhannak el, amikről a szerző mit sem tud mondani”. Vasady zavarónak tartotta az „örökké elkalandozó epikus terjengősség”-et is.¹⁸ A disszertáció valóban olyan, mintha az ugyanabban az évben kiadott összefoglaló kollégiumtörténet¹⁹ egyik kiragadott fejezete lenne, az elbeszélői bőbeszédűség pedig valószínűleg egyrészt a kiadványok népszerűsítő jellegéből adódott, másrészt a szépírói munkásság következménye lehetett.

A húszas években, jellemzően magánkiadásban kiadott elbeszélései után a Kollégiumban erősen élő Csokonai-hagyományhoz kapcsolódva megírta az *Egy*

¹⁴ *Uo.*, 214.

¹⁵ *Könny és mosoly* (elbeszélések, 1926), *Multak tarlóján* (elbeszélések, 1927), *Hajdúhadház története* (1928), *Földi János a grammatikus és a nyelvújító* (1929)

¹⁶ Nagy Sándor, *Jó öreg Kollégium, vidám elbeszélések és emlékezések a debreceni régi diákéletből*, Hajdúhadház, 1932. A tíz elbeszélést tartalmazó kötet bevezetője a Magyar Rádióban hangzott el 1930. augusztus 31-én. A Kántussal közösen tartott előadóesteken, hangversenyeken a gyűjtemény történetei közül olvasott fel, mindig nagy derűltség közepette. A legnépszerűbbek voltak egy közösen varratott ünnepi viseletről szóló *A zrínyikabát* című első személyű novella és *A keresztapa vizsgáztat* című dialógusban megírt vidám jelenet egy teológiai kollokviumról.

¹⁷ dr. Nagy Sándor, *A vallásos nevelés...* (A *Theológiai Tanulmányok* című sorozat 26. számaként már az opponensi vélemény előtt kiadták.)

¹⁸ *Nt. dr. Vasady Béla bírálatja Nagy Sándor A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban című doktori disszertációjáról* (kézirat), TiREL I. 8. d.

¹⁹ dr. Nagy Sándor, *A Debreceni Református Kollégium*, Hajdúhadház, 1933.

fiatal élet rapszódíája című regényét, melyben elsősorban a kollégiumi szokásokat, a szabályokat és a hétköznapi diákéletet mutatta be részletező pontossággal, miközben a költő és az iskola kapcsolatának ellentmondásaira is rámutatott. Csokonai gyermekkorának szinte messianisztikus színezetű ábrázolása során a kis Misi cirokkórókból a saját nevét rakja ki az udvar porában, Comeniust olvas, Földi János magántanítványa lesz, aki gyors eszejárása miatt ingyen is elvállalja, később préceptora méltatja versíró tehetségét, Mihály pedig kisdíákként Rousseau Emil-jét fordítja.²⁰ A regény történelmi realizmusa egy-két iskolatörténeti jelentőségű ám terjengős eszmefuttatástól eltekintve lendületes, pergő, olvasmányos stílussal egészül ki. Nagy Sándor iskolatörténeti munkái is elsősorban a nagyobb közönségnek szólnak.

Nagy Sándor 1910-ben megkapta diplomáját, és szülővárosában káplánként gyakorlatát is megkezdte²¹, sőt a világháború idején tábori lelkészi szolgálatot vállalt a hátszágban, majd helyettes lelkészként működött Hadházon és Tégláson, de lelkészi pályája a Főgimnázium vallástanáraként teljesedett ki. Már 1924-től helyettesként ifjúsági istentiszteleteket tartott, sőt éneket is tanított, és a gimnáziumi énekkart is vezette.²² Az énektanítást segítő tankönyvet is jegyez, melyben Bartókról és Kodályról már elismerően ír, „a titokzatosságig elmélyedő alaposság és a klasszikus irányú népiesség” képviselőiként mutatva be őket.²³ 1928-tól 1949-ig bölcsészdoktorként és rendes – kinevezett – tanárként tanított. Méltó utóda volt egykori vallástanárának, S. Szabó Józsefnek, aki a Főgimnázium igazgatójaként felettese lett. Nagy Sándor „fő célja volt, hogy az evangéliumra fogékony fiatalokat hitre vezesse és hitben tanítsa”.²⁴ Az Andaházy-Szilágyi Intézet igazgatójaként bent lakott a Poroszlai úti épületben.²⁵ „Tanítványai tisztelték és szerették egyenessége, jósága és nevelő hatása miatt.”²⁶ Magánélete azonban sajnos nem volt felhőtlen, haláláig élt boldog házasságban feleségével, de boldogságukat beárnyékolta, hogy egyetlen gyermekük 22 éves korában, 1934 tavaszán meghalt.

²⁰ Nagy Sándor, *Egy fiatal élet rapszódíája*, Debrecen, 1935.

²¹ Ekkoriban született hitoktatói munkát segítő könyve. Nagy Sándor, *Vallástanári kézikönyv a szórványok és állami elemi iskolák református növendékei számára*, Debrecen, 1912.

²² *A Debreceni Református Gimnázium értesítője az 1924–25. iskolai évről (Gimn. Ért. 1924–25)*, Debrecen, 1925, 13.

²³ dr. Nagy Sándor, *Rövid zenetörténet a ref. gimnáziumok VII. és VIII. osztálya, valamint a ref. teológiák használatára*, Hajdúhadház, 1930, 33.

²⁴ Németh Tamás, *A vallástanítás története, A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012)*, (szerk.: Győri L. János), Debrecen, 2013, 307–344, 324.

²⁵ *Uo.*

²⁶ Pösze Lajos, *Az igazgató évvégi jelentése, Debreceni Református Gimnázium Tantsületi értekezleti jegyzőkönyvek 1964/65. tanév, TtREL II. 7. a. 39., 66.*

Nem múltó fájdalmát mutatja, hogy „*Kis leányom drága emlékének*” ajánlotta a harmincas évek elején megkezdett kollégiumtörténeti kutatásait kiegészítő kántustörténetét. Az énekkar korabeli jegyzőkönyveiben nyomon követhető a kántustörténeti kutatásának haladása.²⁷ 1937. április 27-én személyesen jelentette be „*a Kántus legigazibb barátja*”, hogy a Kántus kétszáz éves jubileumára megírja az énekkar történetét.²⁸ 1938. február 9-én már örömmel számolt be arról, hogy befejezte a munkát. Március 11-ére el is készült a kiadvány.²⁹ A 400 példányban kiadott, egyenként három pengőért árusított kisalakú kötetek egész bevételét alapítványként felajánlotta az énekkar számára.³⁰ A 144 oldalas papírkötésű zsebkönyv a jubileumi kollégiumtörténeti kiadványok közül az egyik legszerényebb kivitelű, de az énekkar tagjai és lelkes törzsközönsége számára visszafogott formátumát messze meghaladó, nagy jelentőségű összefoglaló lett, kisebb testvére a kétkötetesként megjelölt összefoglaló kollégiumtörténetnek.

Hasonlóan nagyobb lélegzetű kollégiumtörténeti munkájához, a Kántusról szóló kötet fejezeteinek felépítése is a korabeli tankönyvek könnyen áttekinthető szerkezetét követi. A fejezetcímek alatt rövid összefoglalók segítik a megértést, a törzsszöveg bekezdései pedig gyakran az élőbeszédszerű előadást idéző szónoki kérdésekkel nyitnak meg egy újabb témaköröket. Bemutatja a kollégiumi éneklés korai időszakát is, főként az iskolai törvények utalásait hívva segítségül. A Maróthi György által bevezetett új éneklési technika is nagy hangsúlyt kapott, mintegy kipótolva az énekkarra vonatkozó hiányos forrásokat. Az alapítási évnek tekintett 1739 és az első ismert alapszabály éve (1847) közötti bő évszázadról ugyanis ma sincsenek pontos adataink. Az énekkar működését Nagy Sándor korszakokra bontotta, és messze túllépett a fellelt adatok egyszerű ismertetésén. Elsősorban az énekkari jegyzőkönyveket vette alapul, de saját emlékeire is nagyban támaszkodott. Külön felsorolta a Kántus alapítványait, és szinte az utolsó pillanatban tette, hiszen a második világháború után ezek mindegyike megszűnt. A zsebkönyv a kiadását megelőző 14 évről, Szigethy Gyula karnagyságának idejéről

²⁷ Gondolt azokra is, akik majd folytatják ezt a munkát. 1937. augusztus 13-i dátummal például a feketétől jól elkülönülő kék tintával jegyezte be az 1904-es év egyik anyagi tekintetben jelentős választmányi határozat mellé saját véleményét, mintegy segítségül az őt követő kutatóknak. 1904. szeptember 30-án „*az aránytalan, méltánytalan és sok tekintetben megbotránkoztató stóla-rendszer*” helyett egy újfajta számítási rendszert vezettek be, melynek gyakorlatát 23 évvel később a kántustörténet kutatója írta le. „*Az én időmben (1906–1910) a stóla felosztásánál ezt a gyakorlatot követtük.*” *Jkv. 1891–1906*, 340.

²⁸ *A debreceni ref. főiskolai énekkar JEGYZŐKÖNYVE 1933-tól* (továbbiakban *Jkv. 1933–1941*) TtREL II. 24-c 6., 139.

²⁹ dr. Nagy Sándor, *A Debreceni Református Főiskola énekkara (Kántus) 1739–1938*, Hajdúhadház, 1938.

³⁰ *Uo.*, 168.

azonban szüksézáuan nyilatkozott. Viszont a jegyzőkönyvek segítségével a vezetők, felügyelő tanárok és kántusjegyzők felsorolása után lajstromba szedte az énekeseket is egészen 1938-ig, betűrendben.

Nem csoda, hogy a kántustagok is rajonganak érte. Nagy Sándor 1938. március 19-i névnapi köszöntésének jegyzőkönyvi leírása ismét egy kisebb bál benyomását kelti. Az este a Kollégium udvarán gyülekező csoporthoz az Andaházy-Szilágyi Intézetnél csatlakoztak az otllakók. A mai helyén, akkor is internátusként működő intézetben először Csokonai-nótákkal köszöntötték – „*mit is énekelhetünk volna mást*” – , majd a jókívánságok és vendégség után – „*egész kis kántusünnepélyt rendeztünk*” – megérkezett a gimnazisták zenekara is. „*Élénkelünk az ő tiszteletükre is egy éneket, melyet mikor meghallgattak, nagy lelkesedéssel ígérték, hogy jövőre ők is belépnek a Kántusba.*”³¹

Ebben az időszakban a zeneileg egyre igényesebbé váló férfikar többször lép fel vidéki helyszíneken, amivel hozadéka egyrészt persze a kimerültség, de a feszültség levezetése is. Az 1937 novemberi vásárosnaményi templom- és orgona-szentelés egész napos szolgálatát például a jegyző „szakmánymunka”-ként értékelte, ahol már az ünnepséget követő, korábban annyira várt bál sem tudta lelkesíteni az ifjakat. Nagy Sándor kollégiumtörténeti előadásaival és kinyomtatott összefoglalójával az énekkar nagyobb távlatba helyezett küldetését hirdette, melyre a többnyire teológusnak készülő, de az ifjúság örömeit meg nem vető fiatalembereket nem ártott néha emlékeztetni. Az ekkor már az ötvenes éveiben járó, közmegebecsülésnek örvendő tanár rendszeresen részt vett a Kántus vidéki kiszállásain és debreceni szereplésein, gyakran Baja Mihály lelkész-költő társaságában, akivel együtt jókedvű adomázgatással szórakoztatták az ifjakat.³² „*Ízes magyar stílusa és jó humora nemcsak novelláiban, diákadomáiban csillogott, hanem élő beszédében is. Ha anekdotázott, mindig nagy hallgatóságot tudott maga köré vonzani.*”³³ Kollégiumtörténeti ismertetőit többször lehetett hallani a rádióban is. Mindemellert további szerepeket is vállalt, például a Kollégiumi Diákszövetség ügyvezető alelnökeként, a Csokonai Kör örökös tagjaként vagy a Péterfia utcai, a Piac utcai és a Nagyerdei egyházrész tanácsosaként.³⁴ A háború utáni nehéz években, amikor a Kántus az adománygyűjtésből (szupplikálásból) is kivette a részét, az akkoriban már bácsinak szólított Nagy Sándor is többször vállalta a több napos, hosszú vonatozással járó utakat, hogy felolvasást tartson a Kollégiumról, és útközben szórakoztatva tanítsa a kántustagokat.³⁵

³¹ *Jkv. 1924–1933*, 172.

³² Például 1941 novemberében és decemberében. *Kollégiumi Kántus – Egyetemi Énekkar Jegyzőkönyve 1941-től* (továbbiakban *Jkv. 1941–1962*), TtREL II. 24-c. 7, 30.

³³ *Annales Debreceniensis 1942–1972* (kézirat), TtREL I. 27. b. 63/3.

³⁴ *Gimn. Ért. 1943–44*, 23; *Gimn. Ért. 1945–46*, 56.

³⁵ *Uo.*, 97, 104.

Ekkor már a Kollégium levéltárosaként is tevékenykedett. 1940-től 1958 januári nyugdíjba vonulásáig rendezte, csoportosította a levéltár anyagát, és mintegy mellékesen megírta a Levéltár történetét is.³⁶ Tervezett forráspublikációira nem került sor, de neki köszönhető, hogy a háború idején hadikórházként használt helyiségekbe már rendezetten kerültek vissza az anyagok.³⁷ Elkészült ugyan kollégiumtörténetének újabb, bővített kiadása³⁸, de *A Debreceni Kollégium Lexikona* már csak kéziratban maradt ránk.³⁹ Levéltári kutatásaiból kisebb, füzetnyi kiadványokat szerkesztett. Szociológiai tanulmányban foglalta össze a Kollégium száz évének diáktámogatási formáit.⁴⁰ A kiadványhoz készített táblázatos kimutatások eredeti grafikonjaival – bekeretezhető formában – megajándékozta az érintett intézményrészeket.⁴¹ Új kötetet tervezett a régi diákegyesületekről, de csak a diáktűzoltóság története került nyomdába.⁴² Főként vallásos, egyházi témájú festményei, ceruzarajzai és metszetei közül csak a könyvekben fellelhető illusztrációit ismerjük.⁴³

Az 1930-es évektől a Kollégiumtörténet elismert tudósaként számtalan előadást tartott. Ezek között akadt olyan is, amely már az új „demokrácia” hajnalának elvárásaihoz igazodott, mint az 1945. október 29-i gimnáziumi nevelési értekezleten, ahol „*Demokratikus vonások Kollégiumunk múltjában*” című tanulmányát olvasta fel. „*Az előadás igen értékes és érdekes hozzászólásokat váltott ki a tanári kar tagjaiból.*”⁴⁴ 1946-ban a közoktatás átalakítása – a nyolcosztályos gimnázium megszüntetése – közben az első „módszeres értekezleten” előterjesztette „*az ifjúság kívánságaival egyeztetett Ifjúsági Törvényszék (Sedes) tervezetét*”, vagyis a Kollégiumban nagy hagyománnyal bíró, diákokból álló testületet bevezetését.⁴⁵

Nyugdíjazása után a Hatvan utca 4. szám alatt éltek csendesen feleségével. Egy Amerikába küldött gépelt levélben burkoltan utalt a tetterejét megtörő törté-

³⁶ Nagy Sándor, *A Debreceni Kollégiumi Levéltár, Egyháztörténet*, 1944, 163–186.

³⁷ Kormos László, *A Kollégium Levéltára*, Barcza József (szerk.), *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, 1988, 468–498, 476.

³⁸ d. dr. Nagy Sándor: *A debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*, Debrecen, 1940.

³⁹ *Magyar Életrajzi Lexikon*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/n-ny-76F7D/nagy-sandor-77040/> (letöltés: 2021. február 16.)

⁴⁰ d. dr. Nagy Sándor, „*Szegények iskolája*” *Szociológiai tanulmány a Debreceni Református Kollégium utóbbi száz esztendejéből 1848–1948*, Debrecen, 1948.

⁴¹ *Gimn. Ért.* 1947–48, 46, 48. 1948-ban, a következő, centennáris évre készülve a Kollégium számára 28, a gimnázium számára 10 táblázatot készített el.

⁴² dr. Nagy Sándor, *A debreceni diáktűzoltóság története*, Budapest, 1957.

⁴³ *Gimn. Ért.* 1947–48, 48.

⁴⁴ *Uo.*, 55.

⁴⁵ *Uo.*, 52.

nelmi kényszerre: „Én-magam a 77 életévemmel már 1949 óta nyugalomban vagyok tanári munkám alól, ugyanakkor a Szilágyi Mihály Intézete igazgatóságától is meg kellett válnom az intézetnek más célra való fordítása miatt. [...] A kollégium múltjára vonatkozó kutatásomat és annak alapján írt egyéb munkáimat ott-hon végzem. De ezeket könnyben megjelentetni nekem már nincs lehetőség előreheladott korom miatt sem. [...] Én és feleségem két öreg vándorlunk még ezen a földön, kisebb-nagyobb, de valahogy még tűrhető nyavalygásokkal. Hogy meddig? – a Mindenható tudja.”⁴⁶

Erdős Károly professzor így méltatta 1965. május 16-án bekövetkezett halála után: „Három embernek való tehetséget adott neki a jó Isten. [...] Vele a régi kollégiumi tanári nemzedék utolsó tagja szállott sírba.”⁴⁷

⁴⁶ Levél Harsányi Andrásnak, 1964. február 21. TtREL I. 27. c. 51. 65. levél.

⁴⁷ Annales Debreceniensis 1942–1972 (kézirat), TtREL I. 27. b. 63/3

Erzsébet császárné (Sisi) debreceni fogadtatása 1857-ben¹

Gliga Evelin

angol nyelv és történelem szakos középiskolai tanár, doktoranda,
Debreceni Egyetem

Ferenc József uralkodása kezdeti éveiben/évtizedeiben olyan problémákkal szembesült, mint az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc, az orosz cárral való kényszerű kapcsolat egyre aggasztóbbá válása, vagy éppen III. Napóleon és az olasz egységmozgalom törekvései. Az ifjú uralkodónak olyan problémákkal kellett megküzdenie, amelyek kimenetelétől a birodalom egysége függött. Országaihoz és lakosaihoz fűződő kapcsolatát utazásokkal kívánta szorosabbá vonni. Ilyen célt szolgált 1857-es magyarországi útja is, amelynek során Debrecen is felkereste. Ezzel az úttal foglalkozom jelen tanulmányomban, különös figyelmet fordítva a korábban még magyar földön nem járt Erzsébetre és a személyiségéből fakadó hatásokra, főként annak tekintetében, hogy változtathatott-e jelenléte bármit az uralkodó és a birodalom megítélésén.

Az utazás előzményeit mind a nemzetközi helyzet, mind Erzsébetnek az 1850-es években a bécsi udvarban betöltött szerepe befolyásolta. 1857-ben a kettő bizonyos pontokon összekapcsolódott egymással.

1856-ra lezárult a krími háború, amely átrendezte a hatalmi erőviszonyokat. Oroszország háttérbe szorult Franciaországgal szemben, s megrendült Ausztria és Oroszország viszonya is, ami a poroszoknak kedvezett.² A francia előretöréssel pedig az olasz egységre irányuló törekvés is szilárdabb alapokra került, hiszen III. Napóleon a krími háborúban katonákat kapott a Szárd-Piemonti Királyságtól, amely szívességet az olasz egységmozgalom támogatásával hálált meg. Az olasz nemzet kialakításának egyetlen akadályozó tényezője tehát az osztrák birodalomhoz tartozó Lombardia és Velence maradt. Ferenc József szilárdan hitte, hogy hatalmát képes erős katonai fellépéssel megtartani.³ Ugyanakkor a birodalom számára hatalmas pénzügyi teher volt a nagy létszámú katonaság

¹ Erzsébetet (Sisit), akinek neve a magyar közvéleményben Erzsébet királynéként őrződött meg, 1857-es magyarországi útján mind a magyar, mind a német üdvözlésekben következetesen császárnéként köszöntötték. Nem előlegezték meg neki a királyné címet, amit törvényesen csak férje 1867. évi koronázásával nyerhetett el.

² Schrek Katalin: A bécsi kongresszus és az európai rend fenntartása 1914-ig. In: Bárány Attila–Barta Róbert–Györkös Attila–Pósán László–Schrek Katalin–Takács Levente: Nemzetközi kapcsolatok története. Printart-press, Debrecen, 2020. 200–205.

³ Hamann, Brigitte: Erzsébet királyné. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019. 109.

fenntartása. Ezek a gondok pedig már 1854-ben világosan látszottak, és odáig fajultak, hogy végül az állami vasutak egy részét el kellett adni.⁴

Mindezekon felül Ferenc Józsefnek a családon belüli gondokkal is meg kellett küzdenie, mivel felesége és anyja – még nem olyannyira nyíltan, mint a későbbi idők során – „*állóháborút vívtak*” egymással. Az 1850-es évek nézetkülönbségei leginkább a császári pár gyermekeinek neveltetéséről és az anyós, Zsófia főhercegné felettük gyakorolt befolyásáról, illetve Erzsébetnek a neveltetéséből fakadó hiányosságairól szóltak. Az ingatag itáliai helyzet megkívánta a császár személyes jelenlétét, Erzsébet viszont nem volt hajlandó férjét magára hagyni. Ugyanakkor a gyermekeitől sem akart elszakadni, akik közül a nagyanyjáról elnevezett Zsófiát – sok veszekedés árán ugyan –, de már 1856-ban magával vitte az olasz útra,⁵ majd 1857-ben mindkét gyermekkel (Zsófia, Gizella) indult férje magyarországi körútjára. A magyar utat az anyós, Zsófia főhercegné egyáltalán nem tartotta kisgyermekeknek valósnak, mert féltette őket az olyan betegségektől, mint a korábban dúló kolera.⁶ Ezenfelül Zsófia főhercegnének alapvetően rossz véleménye volt mindenről, ami magyar, főként azért, mert nem tudta megbocsátani, hogy szeretett „*Franziját*” egy magyar kése sebezte meg.⁷ Ha élhetünk Supka Géza találó hasonlatával a bécsi udvarban tehát Erzsébet és Zsófia között az évtizedek alatt a „*Krimhilde-legenda*” látszott megelevenedni.⁸

Az 1857-es magyarországi látogatás talán még fontosabb az itáliai útnál, azonban a közhangulat egyenes arányban volt rosszabb az ottaninál. A magyarság nem vette jó néven a birodalom centralizációs törekvéseit, a magyar alkotmány eltörlését és az 1848–1849-es következményeket.⁹ Mindazonáltal az út szükségszerű volt. Alexander Bach báró, belügyminiszter szerint a Duna vonalán kialakított erős osztrák jelenlét súlyozottan fontos III. Napóleon, Oroszország és Poroszország törekvéseivel szemben.¹⁰ A korábbi pozitív velencei tapasztalatokból kiindulva pedig a belügyminiszter szorgalmazta, hogy a császárné magával ragadó és elbűvölő személyiségére alapozzák a magyarokkal való kapcsolat javításának tervét.¹¹

⁴ Gonda Imre–Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Gondolat, Budapest, 1977. 207.

⁵ Corti, Egon Cäsar: *Erzsébet: A királyné hátrahagyott iratai, leányának naplója és egyéb eddig ismeretlen naplók és feljegyzések alapján*. Révai, Budapest, 1935. 54–60.

⁶ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest, 2005. 400. – Ferenc József ellen 1853. február 18-án Bécsben Libényi János követet el sikertelen merényletet.

⁷ De Cars, Jean: *Ferenc József és Sisi*. Helikon, Budapest, 2019. 89.

⁸ Supka Géza: *Habsburg-krónika*. Helikon, Budapest, 1986. 387.

⁹ Hamann, 113.

¹⁰ De Cars, 88.

¹¹ Uo. 89.

Május elején érkezett a császári pár gyermekeikkel és teljes kíséretükkel Budapestre, ahol eredetileg május 12-éig tartózkodtak volna, de a főhercegnők betegsége miatt átírták a programot és május 22-éig a fővárosban maradtak.¹² Erzsébet a magyarországi látogatás során – későbbi szokásával ellentétben – maradéktalanul eleget tett reprezentációs kötelességeinek, amivel rokonszenvet váltott ki. A budai várban adott bálon például a magyar arisztokrácia csak mérsékelt lelkesedést mutatott, látniuk kellett azonban, hogy a császárné őszinte nyíltsággal közeledett feléjük és örömmel fogadta bókjaikat, táncfelkéréseiket.¹³ Erzsébet lovaglótudásával is megnyerte magának a magyarokat, amiről a Katholikus Néplap tudósításának részletét érdemes elolvasni: „*Császárné Ő Felsege lóháton volt jelen a csapatokszemlénél s a hadmiveleteknél s ezen reánk nézve új megjelenése által általános csodálatot gerjesztett.*”¹⁴

Az utat azonban az újratervezett program ellenére ismét meg kellett szakítani a kis Zsófia főhercegnő május végén bekövetkező halála miatt. A két kisgyermek, Zsófia és Gizella már a fővárosba érkezést követően megbetegedett, de az udvari orvos, Seeburger – Ferenc József 1857. május 19-én kelt levele szerint – elbogatellizálta a helyzetet. Tette mindezt annak ellenére, hogy a kis hercegnő lázas volt, vért hányt és ürített napokon keresztül.¹⁵ A magyar sajtó folyamatosan tudósított a gyerekek állapotáról, hol jobb, hol rosszabb híreket közölve.¹⁶ Seeburger doktor nyugtatása miatt a császári pár elindult országjáró körútjára és 1857. május 28-án el is jutottak egészen Debrecenig.¹⁷

Debrecen a sajtóközlemények tanúsága szerint várta, hogy a császári pár a városba látogasson. A Budapesti Hírlap 1857. március 3-án kelt tudósítása alapján Debrecen „(...) olyan város, melynek dynastiai érzelméről századok óta becses emlékek tesznek bizonyosságot (...)”, viszont kitűnik a cikkből, hogy leginkább Erzsébetet szerették volna látni, és mint a hon anyját megajándékozni a város terményeivel és ipartermékeivel.¹⁸ Azt várták Erzsébettől, hogy foglalja el a császár mellett a megérdemelt helyét és legyen a magyarok gyámolítója, a hon anyja, aki átérzi a magyar nemzet gondját-baját és változásokat eszközöl számukra a császárnál. Debrecen esetében pedig különösen fontos lett volna a császárné közbenjárása, hiszen az udvar nem feledhette, hogy 1849. április 14-én itt

¹² Manhercz Orsolya: *Ferenc József 1857-es utazása a Times hasábjain*. In: Magyar Könyvszemle (2009:1.) 47–48. Lásd még az átírt programot: Katholikus Néplap, 1857. május 11.

¹³ Hamann, 114.

¹⁴ Katholikus Néplap, 1857. május 13.

¹⁵ I. Ferenc József: *Drága Mama: Ferenc József levelei édesanyjához*. Szépmíves, Budapest, 2019. 230–232.

¹⁶ Lásd: Pesti Napló, 1857. május 30 / Pesti Napló, 1857. május 24.

¹⁷ Manhercz, 48.

¹⁸ Budapesti Hírlap, 1857. március 4.

mondták ki a Habsburg-ház trónfosztását. Mindazonáltal ezt a „vétket” a város igyekezett a lehető legkülönbözőbb módokon ellensúlyozni, így például Ferenc József 1852-es magyarországi útjának emléktáblát állítottak a Református Kollégiumban, de a debreceni polgármester 1854-ben személyes jelenlétével is megtisztelte a császár és a bajor hercegnő esküvőjét.¹⁹ Így nem meglepő módon a város vezetése igyekezett főként Erzsébetet elkápráztatni. Fogadást adtak az ifjú császárné és Ferenc József tiszteletére, akiket Albrecht főherceg is elkísért. Debrecen polgármestere Csorba János – akit kinevezéssel és nem választással juttattak polgármesteri címéhez –, megajándékozta a császárt két hortobágyi csikóval, a császárné pedig aranyozott pártát kapott a debreceni hölgyektől.²⁰ Az utat azonban sürgősen meg kellett szakítani, mert a császári pár gyermekük haláltusájáról kapott értesítést. Ehhez a rohamtempóban véghezvitt visszaúthoz kapcsolódik Debrecen egyik anekdotája is, amely remekül szemlélteti a lakosság érzelmeit és hozzáállását a császárhoz. A császári pár a város híres ötösfogatával hajtatott keresztül a Hortobágyon, a bakon *Kallós Pista*, a város első kocsisa ült. Az út során azonban volt egy szakasz, ahol a tapasztalt kocsis tudta, hogy gyorsan nem lehet áthajtani. Ferenc József viszont utasította volna Kallós Pistát, hogy igyekezzen.

- *Vágjon a lovak közé, kiáltotta egy főtiszt*
 - *Nemén, – tagadólag rázva meg fejét.*
 - *Ha nem hajt gyorsabban, leszállítatom, – kiáltotta a király.*
- Kallós Pista mérgesen hátrafordult:*
- *No, no csak nem teszi. Vittem én már nagyobb urat is.*

Ferenc József kérdésére pedig az is kiderült, hogy a „*nagyobb úr*” nem volt más, mint Kossuth Lajos.²¹

A kis Zsófia főhercegnő halála után a császári pár természetesen megszakította körútját és hazatért Bécsbe. A magyar közvéleményről el lehet mondani, hogy általánosan osztozott az uralkodópár gyászában.²² A *Religio* 1857. június 3-án kiadott számában a címlapon szerepel a főhercegnőről szóló gyászír ki egészítve azzal, hogy „(...) *Nem egyedül ők a bánkódók* [ti. a császári pár]. *A Budavár ormairól szétszárnyaló hír általános benső és tiszteletteljes részvétet idézett elő a fölséges szülék iránt az egész honban.*”²³ Erzsébetet lányának halála

¹⁹ Orosz István: *Magyarország és Debrecen a protestáns pátenis idején*. In: Orosz István: *A főnix és a bárány városa*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2015. 105.

²⁰ Budapesti Hírlap, 1890. augusztus 31.

²¹ Budapesti Hírlap, 1890. augusztus 31.

²² Corti, 65.

²³ *Religio*, 1857. június 3.

sokkal jobban megbénította, mint a császárt, akit kötelességtudásra neveltek. A császárné, akit nem kötöttek ilyen elvek, teljes szívvel gyászolta gyermekét, és átadta magát a rá későbbiekben is oly jellemző magánynak, depresszióknak és a világtól való elvonulás iránti vágyaknak.²⁴ Ferenc József azonban ígéretet tett, hogy folytatja körútját és visszatér felmérni az ország állapotát, ezúttal azonban már felesége nélkül. A császárné jelenlétének híján a császár visszatérése nem hozta meg a várt sikereket. Mindazonáltal Ferenc József ekkor már nem viselkedett annyira ridegen a magyarokkal szemben, mint korábban.²⁵

A Magyarországra visszatért császár körútja során újra ellátogatott Debrecenbe. Jelenlétében avatták fel a Szolnok–Debrecen vasútvonalat. A vonal kijelölését az osztrák kormány 1853 júniusában rendelte el. A földmunkálatok viszonylag hamar, már 1855-ben befejeződtek, amelyhez a vidék munkásai is hozzájárultak, mind munkaerejükkel, mind pedig igásállataikkal. Tulajdonképpen ez a vonal volt a Bach-korszak első befejezett vasútépítési munkálata, amelynek fenntartója az állam után először a Tiszavidéki Vasút–Társaság lett.²⁶ A Budapesti Hírlap 1857. november 22-i számának hivatalos része arról szólt, hogy a vasútvonal magánkézbe került. Az első engedélykérő pedig nem más volt, mint gróf Andrássy György, illetve a hozzá társuló arisztokraták, mint Esterházy Pál herceg, gróf Zichy Ferenc, gróf Apponyi György vagy éppen gróf Wenkheim Antal.²⁷

A Szolnok–Debrecen vasútvonal mentén és közelében élők pozitívan fogadták a pálya létesítését. A Budapesti Hírlap 1857. november 22-én kelt cikkében Galgóczy Károly arról írt, hogy a vasút létesítése az osztrák kormány részéről hiányt pótol. A cikkből az is kitűnik, hogy Magyarország lakossága hogyan is vélekedett a helyzetről. A szerző hangsúlyozta, hogy a vasútvonal a vártnál egy évvel korábban készült el, és ezt csak és kizárólag a magyar nemzet vitte véghez. Debrecen szemszögéről is véleményt formált az író, hiszen azt mondta, hogy három dolog miatt volt fontos a vasút mihamarabbi létesítése. Egyrészt a térségből hiányzott a jó közlekedés lehetősége, másrészt így Debrecen – az Alföld központja – végre képes kapcsolatot létesíteni Pesttel, harmadrészt pedig ezt a vasutat Magyarországon magyar társulat hozta tető alá, amit rendkívül fontos ténynek tartott. Negyedik pontként talán még azt is hozzá lehetne tenni, hogy a vasútvonal létesítésével Debrecen és a környező települések esélyt kaptak nem-

²⁴ Hamann, 115.

²⁵ Corti, 65.

²⁶ Szmazenka Ernő: *Bihar vármegye vasútjai*. In: Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai: Bihar vármegye és Nagyvárad*. 271. Link: <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/tartalomjegyzek.html> (Letöltve: 2021.05.04.)

²⁷ Budapesti Hírlap, 1857. november 22. Hivatalos rész.

csak arra, hogy mezőgazdasági terményeikkel kereskedhessenek, hanem arra is, hogy fejlesszék az iparukat.²⁸

A vasút átadása során a császárné iránti megbecsülés – annak ellenére, hogy személyesen nem vett részt a magyarországi körút második felvonásában – mégis érzékelhető volt a lakosság körében. A vasúti szakasz avatási ünnepségét szándékosan a névnapjára, azaz november 19-ére időzítették, a városban felállítottak egy virágfüzérékkel díszített kis pavilont is, amelyben a császáré mellett az ő képmása is ott állt. Ugyanakkor a polgármester beszédében külön kérte Ferenc Józsefet, engedje meg a város számára, hogy az Erzsébet napot úgy ünnepeljék meg, mint a császárné névnapját.²⁹ A köszöntő vége így hangzott: „(...) *Isten tartsd meg legkegyelmesebb Urunkat, Császárunkat, Királyunkat, tartsd meg Erzsébet Császárnénkat, Királynénkat e magyar hazának is kegyelemteljes anyját.*”³⁰ A november 19-ről szóló tudósítások pedig szinte kivétel nélkül arról szóltak, hogy a császárné névnapjának tiszteletére milyen eseményeket, ünnepségeket rendeztek. Természetesen nem ment csodaszámba, hogy az ország uralkodónéjának névnapját megünnepelték, főként annak tükrében, hogy ismerjük a dinasztia felé irányuló (ellen)érzéseket. Azonban több olyan momentum is fellelhető ezekben az eseményekben, amelyekből világosan látszik, hogy a magyar nép kedvelte császárnéját, illetve, hogy Erzsébet rövid tartózkodása ellenére képes volt rokonszenvet ébreszteni a lakosságban. Ennek más városokban is észlelhetjük tanújelét. Gyulán például az újra alakuló kaszinó egyesület beiktatását időzítették a császárné névnapjára. A fogadáson elhangzott tósztt után pedig felcsendültek a velencei úton egyszer sem hallott „*éljenek*”. Sopronban viszont még november 18-án tartottak színházi előadást a császárné tiszteletére, amely eseményen bizonyos Brand kisasszony verset szavalt. A közönség az utolsó sorokat üdvrivalgással egybekötve ismételte a kisasszonnyal: „*Hoch lebe unsere geliebte Kaiserin Elisabeth*”, azaz „*Éljen szeretett Erzsébet császárnénk.*”³¹ Felmerül a kérdés, hogy mennyi német és császárpárti volt jelen ezeken az eseményeken, azonban az tagadhatatlan, hogy már a május eleji megérkezés után a magyarok Ferenc József minden intézkedését Erzsébet közbenjárásának tudták be. Így például az ifjú császárnénak tulajdonították a május 9-én kihirdetett amnesztiát is, amely megkönnyítette a politikai száműzetésben lévők hazatérését.³²

Összességében elmondhatjuk a császári pár 1857-es utazásáról, hogy nem volt felhőtlen, figyelembe véve a tragédiát, amely a családot sújtotta. Azonban már ekkor látszott egy halvány reménysugár arra, hogy a magyarok Erzsébetben szövetségre lelhetnek, hiszen a császárné egyfelől megmutatta, ha akarja, ér-

²⁸ Budapesti Hírlap, 1857. november 22.

²⁹ Budapesti Hírlap, 1857. november 21.

³⁰ Budapesti Hírlap, 1857. november 21. Nem hivatalos rész.

³¹ Budapesti Hírlap, 1857. november 21. Nem hivatalos rész.

³² Hamann, 114.

vényesíteni tudja akaratát mind férje, mind anyósa felett, másfelől képes volt az országgal megláttatni, hogy az uralkodó család nem csak csupa ridegségből és szabályokból áll. Ugyanakkor Zsófia haláláról – ami megtörte a fiatalasszonyt –, mégis elmondható, hogy pillanatnyi és törékeny békét, ápolásra szoruló kapcsolatot hozott létre Erzsébet és a magyarok között. Hiszen a magyarok a tragédia mögött nem azt látták, amit az osztrákok – akik szerint a császárné szenvedélyes természete, makacssága és dacossága okozta a gyermek halálát –, hanem egy szerető anyát, aki nem csak gyermekei, de egyszer a haza anyjává is válhat.

Felhasznált irodalom

Források:

- Budapesti Hírlap, 1857. március 4.
Budapesti Hírlap, 1857. november 21., 22., 1890. augusztus 31.
Katholikus Néplap, 1857. május 11., május 13.
Pesti Napló, 1857. május 24., május 30
Religio, 1857. június 3.

Monográfiák és tanulmányok:

- Corti, Egon Cäsar: Erzsébet: *A királyné hátrahagyott iratai, leányának naplója és egyéb eddig ismeretlen naplók és feljegyzések alapján*. Révai, Bp. 1935.
De Cars, Jean: *Ferenc József és Sisi*. Helikon, Budapest, 2019.
I. Ferenc József: *Drága Mama: Ferenc József levelei édesanyjához*. Szépmíves, Budapest, 2019.
Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest, 2005.
Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Gondolat, Budapest, 1977.
Hamann, Brigitte: *Erzsébet királyné*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019.
Manhercz Orsolya: *Ferenc József 1857-es utazása a Times hasábjain*. In: Magyar Könyvszemle (2009:1.) 47–64.
Orosz István: *Magyarország és Debrecen a protestáns pártok idején*. In: Orosz István: *A főnix és a bárány városa*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2015. 103–108.
Schrek Katalin: *A bécsi kongresszus és az európai rend fenntartása 1914-ig*. In: Bárány Attila – Barta Róbert – Györkös Attila – Pószán László – Schrek Katalin – Takács Levente: *Nemzetközi kapcsolatok története*. Printart-press, Debrecen, 2020. 182–223.
Supka Géza: *Habsburg-krónika*. Helikon, Budapest, 1986.
Szmazsenka Ernő: *Bihar vármegye vasútjai*. In: Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai: Bihar vármegye és Nagyvárad*.

Link: <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/tartalomjegyzek.html>

A kisház Debrecenben, a Simonyi út 4. sz. alatt (Történeti mozaik)

Papp József

helytörténész, nyug. főmunkatárs, Polgármesteri Hivatal, Debrecen

A Sétakert, a Simonyi úti villanegyed elődje

Debrecen északi (Péterfia) kapuja és a Nagyerdő bejárata közötti frissen egyengetett dűlőúton két-két sor facsometét ültetett katonáival Simonyi óbester 1819-ben. Gáláns tettével nagymértékben hozzájárult, hogy a város és az egyre kedveltebb erdő határai közötti rendezetlen homoksivatagon kies sétaút alakulhasson ki. Miután évszázados helyi szokás szerint a rendezett utakat „gát”-nak nevezte a polgárság¹, így ezt az új sétányt, a huszártisztre utaló Simonyi-gát néven emlegették.² A fasorokkal díszes út mentén fekvő városi legelőn kialakított telkeket először a 19. sz. negyedik évtizedében bocsátották áruba, és az első eredményes árverés egy 1841-es közgyűlési döntéshez köthető.³ A drága pénzen kínált földrészletekből kialakult Sétakertben előbb kertgazdasági célú házak, később kisebb „nyári lakók” épültek. A Simonyi-gát mindkét oldalán még 1872-ben is „csak három nagyobb épület állt”. Az emeletes nyári villák a századforduló körül jelentek meg. Az áprilistól októberig használható első épületek téliesítő átalakítására, illetve lakóházak felépítésére 1897 után nyílt lehetőség, amikor Debrecen valamennyi külső kertségét, vele a Sétakertet is a beépíthető területekhez csatolták⁴, mentesítve azokat az ún. „kint lakási tilalom” alól.

A Sétakertnek a város beépíthető területébe csatolásakor a jelenlegi Simonyi út 2. és 4. számú, szomszédos telkek még egyetlen ingatlant képeztek a Simonyi út – Bárczi utca (most Poroszlai út) – Komlóssy út között. Az 1911-ig osztatlan telket, az 1898-ban bevezetett közterületi névadások és házszámozás során Simonyi út 18. sz. alatt vették nyilvántartásba. A nagyméretű sarokingatlan az 1872-re elkészült kataszteri térkép tanúsága szerint akkor Szilágyi Mihályné tulajdonában állt.⁵

¹ Hasonlóan máshol a Köntös-gát, Szik-gát, Új-gát, Buk-gát stb., amelyek a Tóció vizegyő nyős területein rendezték a közlekedési körülményeket.

² Az elnevezés 1898-tól Simonyi út formában vált hivatalossá. A kivezető út kialakításáról, a rendezésről lásd: Papp 2001., Nyul 2019.

³ V.ö. Papp 2001., Nyul 2019.

⁴ Papp 2014.

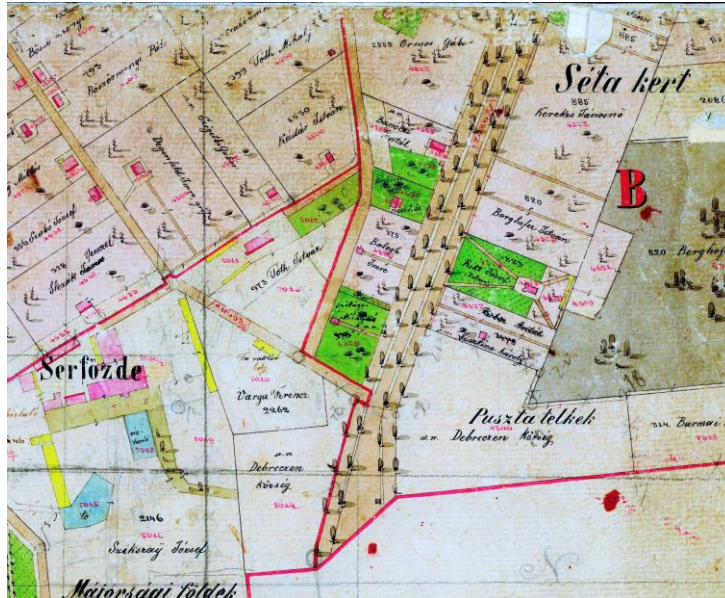
⁵ A térképlapon beleírt 376-os (fekete) azonosító szám szerint a kert tulajdonosa a Kis-Csapó utca (1898 után Rákóczi utca) 376. számú (1898 után 20. sz.) belterületi ingatlal-

A Sétakert nyugati oldali első kertje és 19. századi épülete

A kataszteri térképlapon látható 376. (fekete) „házszámon”, illetve 4378. (piros) kataszteri számon azonosított telek, a zöld (térképi) színezés szerint teljes egészében kerti művelés alatt állt, a hátsó részen ábrázolt egyetlen építmény és belső útja kivételével. A kert főbejárata a Simonyi úti telekhatár közepén volt, onnan vezetett a barna (térképi) színezésű belső út a hátsó telekrészben – a Sestakertet határoló (Poroszlai) út közelében – berajzolt építményhez. Ez, a hosszabb oldalával a hátsó telekhatárra merőlegesen álló, téglatest alakú ház vörös (térképi) színezést kapott. A korabeli jelrendszerben ez szilárd anyagból készült kő-, illetve a helyi viszonyokban téglaházat mutat.

non adózott. Az 1869-es népszázeírás annál a belterületi háznál nem mutat Szilágyi Mihályné nevű lakost, így a sétakerti ingatlan korábbi, esetleg eredeti tulajdonosa nem tisztázott.

Kataszteri térkép (1870–72) 191_K26_31bh-3 sz. (részlet)

Bár az 1872-es kataszteri térkép léptékaránya (1:2880) és a rajztechnikája nem tesz lehetővé pontos méréseket, de a feltüntetett épület viszonylag jól azonosíthatóan 4 m x 7 m bruttó alapterületűnek vehető. Nagyságát és elhelyezkedését összehasonlítva az 1912-es (méretarány 1:1440) kataszteri térképszelvényen (189. III. sz.) láthatóval, és a mai (méretarány 1:1000) alaptérképen a Simonyi út 4. sz. alatt, a Simonyi út 2. sz. felőli telekhatáron fennálló kis házzal, megállapítható az épület telken belüli azonos helyzete a legkorábbi és a mai ábrázolásokon. A különböző archív forrásokról⁶ levezethető és a jelenlegi nyilvántartások adatait összehasonlítva ki mondható, hogy a 19. századi ház szélességi mérete minden ábrázoláson azonos, mindössze a hosszát tekintve kell kisebb 20. századi bővüléssel számolni.

⁶ Az 1872-es kataszteri térkép georeferált rendszerében (Mapire.eu) mért adatokat az 1912. évi kataszteri térképen ábrázolt épületkontúrral összehasonlítva szinte azonoságot tapasztalunk.

1912. évi kataszteri térkép (189. III. szelvény részlete)

A hatályos szabályozási térkép részlete⁷

Az 1898-tól Simonyi út 18. számmal jelölt, kb. 2700 m² területű ingatlan a megosztásáig, így legalább 1895-ig lakatlan, és kertként használták. Művelési ága az

⁷ <http://gis.erda.hu/erda/html/projects/debrecen/main.php?language=hungarian> (2020. 08. 07.)

ismeretlen évben, de bizonyíthatóan 1895 és 1900 között létesült Dienes-villa (Simonyi út 2. sz.) felépítéséig⁸ nem változott. Addig a telek hátsó felében egyetlen házat ábrázoltak, amely minden bizonnyal a szőlőskerti használathoz igazodva, prэшház lehetett. Viszont legkevesebb 27 m² eredeti összterületét tekintve, a kizárólagos gazdasági célú használat mellett nem zárható ki valamilyen „nyári lak” funkció sem, mely a Sétakert egyik-másik telkén akkor már a nagyobb egyedi épületekben gyakorlattá vált.

Ez a hajdani prэшház a jelenlegi házszámozás szerint a Simonyi út 4. alatti (hrsz: 2138) ingatlan déli oldalhatárán, a Komlóssy útra merőlegesen ma is fennáll. Pontos építési évről⁹ ugyan nem lelhető fel eredeti dokumentumokkal alátámasztható egzakt adat, de a hiteles térképek alapján kimutatható, hogy 1870-ben már bizonyíthatóan állt, így legkevesebb 150 évesnek tekinthető.

A Sétakert történeti és jelenlegi térképeit összevetve megállapítható, hogy ez a ház egyetlenként maradt fenn a 19. századi Sétakert eredeti prэшházai közül. A gazdasági és kulturális történeti értékű prэшház ma már egyedülállóan reprezentálja a szőlős és gyümölcsös kertekből a 19–20. század fordulójától kezdve elegáns villanegyeddé átalakuló Sétakert történeti múltját. Az épület eredeti helyzetének, formájának megőrzése közérdek. A hatályos településképvédelmi rendelet¹⁰ 2. sz. mellékletében, a „Helyi egyedi védelem alá tartozó elemek” felsorolása 232. sorszámán szerepel a Simonyi út 4. sz. alatti ingatlan. A telken található mindkét épület, így a 110 éves emeletes Erdődy–Tankó-villa és a kertség mára egyetlenként fennmaradt, több mint 150 esztendő prэшháza, a Sétakert két különböző korszakának meghatározó emlékeiként kiemelt közösségi védelmet érdemel.

A kutatás és vizsgálat forrásai:

DMJV SzT – *Debrecen Megyei Jogú Város hatályos szabályozási terve*

<http://gis.erda.hu/erda/html/projects/debrecen/main.php?language=hungarian>

DMJV Ö. r. – *Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 45/2017 (XII.14.) önkormányzati rendelete a településképvédelméről*

Nyul 2019. – Nyul Imre: *A debreceni Sétakert*. Debrecen, 2019.

Papp 2001. – Papp József: *A debreceni Sétakert*. In. HB Megyei Levéltár évkönyve XXVIII. Debrecen, 2001.

Papp 2014. – Papp József: *Debrecen építészete a századforduló évtizedeiben*. In. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXXIII. Debrecen, 2014.

RácZ 2019 – RácZ Zoltán – RácZ István: *Professzori villák és akik bennük laktak*. In. Debreceni Szemle 2019/2. 144–155.

⁸ Nyul 2019. 19., v.ö. RácZ 2019. 151.

⁹ E dolgozat a rendelkezésre álló írásos és térképi adatokból nyerte következtetéseit. Teljes szakvélemény érdekében célszerű elvégezni a ház építési szakértői vizsgálatát az anyaghasználatra, az építéstechnológiára, a szerkezetre és építési stílusra vonatkozóan.

¹⁰ DMJV Ö.r.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

XV. 1/a. kéziratos térképek

XV. 2. kataszteri térképek 191 K26 31bh-3 szelvény (1872.)

Debrecen 1910-es „házjegyzéke”

Debrecen MJV Polgármesteri Hivatal Főépítészeti Iroda Építészeti Archívum

Mikrofilmtár: Simonyi út 2. és 4. sz. „háztörzskönyve”, a 189. III.

számú, 1912. évi felvételű kataszteri térkép

Arcanum Mapire – Történelmi térképek Online

[https://mapire.eu/hu/map/cadastral/?la-](https://mapire.eu/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2407140.144693343%2C6031306.3085900545%2C2407517.253938359%2C6031485.457875097)

[yers=3%2C4&bbox=2407140.144693343%2C6031306.3085900545%2C2407517.253938359%2C6031485.457875097](https://mapire.eu/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2407140.144693343%2C6031306.3085900545%2C2407517.253938359%2C6031485.457875097)

A valamikori kis présház a Tankó-villa akkori funkcióihoz kapcsolódva volt biokémiai intézeti vegyszer- és koksztároló. Ennek a korszaknak szomorú eseménye volt az ott tárolt és kiborult foszfor okozta tűz, ami jelentős károkat okozott az épületben. A 2014-es, modernizálást, felújítást követően – az eredeti nyílászárókat és a tetőcserepeket megtartva – „nyári lak” lett. (Tankó Attila szíves közlése.)

Egy erdélyi jogtudós – Balogh Arthur pályaképe

Szabadsfalvi József

jogász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Ha Balogh Arthur munkásságát röviden össze akarjuk foglalni, akkor a következőkben tudjuk jellemezni pályaképét: a „politika” professzora, a kisebbségi joggal foglalkozó nemzetközi jogász és a gyakorló politikus. E három tevékenység egy életpályába ötvözve meglehetősen ritka jelenség, még akkor is, ha valakit hosszú élettel ajándékozott meg a sors. Balogh esetében megadatott mindaz, amire akár három tartalmas életút birtokosa külön-külön is büszke lehetne. Mindezt példamutató intellektualizmussal és morális felelősséggel tette. Életművében az elméleti-tudományos és gyakorlati-politikai tevékenység szerves egysége valósult meg.¹

Az *Uj Idők Lexikona* 1936-ban megjelent kötetében Balogh Arthurt „erdélyi jogtudós” nevezte a szócikk ismeretlen szerzője.² A pár soros leírásban olvasható jellemzés minden eleme pontosan kifejezi Balogh egyéniségét és hivatását.

¹ Életéről és munkásságáról lásd: *Concha Győző tagajánlása*. In: *Tagajánlások 1905-ben*. Magyar Tudományos Akadémia. Hornyászy, 1905, Budapest, 8-10; *Erdély magyar egyetemete*. Az erdélyi egyetemi gondolat és az M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. (szerk.: Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos) Erdélyi Tudományos Intézet, 1941, Kolozsvár, 169, 171, 196, 390; Buza László: *A nyolcvanéves Balogh Artúr*. In *Erdélyi Múzeum*, 51. köt. (1946) 1-4. sz. 96-99; Fábíán Ernő: *Bevezetés*. In Balogh Artúr: *Jogállam és kisebbség*. (A kötetet összeállította és a bevezetőt írta Fábíán Ernő) Kriterion Könyvkiadó, 1997, Bukarest – Kolozsvár, 5-58; Varga Attila: *Balogh Artúr – a kisebbségi jogelmélet teoretikusa, a nemzetiségi érdekképviselet politikusa*. In Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és békeszerződések alapján*. Károni, 1997, Csíkszereda, 5-21; Demeter M. Attila: *Balogh Artúr és a kisebbségi kérdés liberális megoldása*. In Demeter M. Attila (szerk.): *Kisebbség és liberalizmus. A kisebbségi vagy nemzetiségi kérdés a magyar liberális gondolati hagyományban*. Pro Philosophia Kiadó – SZTE Társadalomelméleti Gyűjtemény, 2008, Kolozsvár, Szeged, 286-302; Hamza Gábor: *Emlékezés Balogh Artúrra (1866-1951)*, a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagjára. (https://mta.hu/data/dokumentumok/ix_osztaly/Jubileumi%20megemlekezesek/Balogh%20Artur_1866_1951_MTA_lev_tag.pdf); György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922-1938)*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2017.; Szabadsfalvi József: *Jogfenntartó állam – alkotmányos állam – jogállam*. Balogh Arthur jogállam eszményének rekonstrukciója. *Iustum – Aequum – Salutare*, XVII. évf. (2021) 2. sz. 69-84. o.

² *Uj Idők Lexikona*. 3-4. köt. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1930, Budapest, 695.

Ő valóban erdélyi, helyesebben azzá váló jogász, jogtudós volt, aki az első világháborút követően Erdélyben maradván a magyar kisebbség kiemelkedő jogvédő közszereplője, politikusa, parlamenti képviselője lett.

Balogh Arthur 1866. márc. 18-án született a Pest-Pilis-Solt vármegyei Abonyban. Keresztnevének írása publikációiban három módon szerepel. Leggyakrabban az „Arthur” változat olvasható, de alkalmanként a „h” nélküli „Artur” írásmóddal is találkozunk. A későbbiekben, így napjainkban, többnyire az „Artúr” verziót használják nevének leírásakor. Középiskolai tanulmányait Nagybányán és Kolozsvárott folytatta. A gimnázium VII. és VIII. osztályát a kolozsvári piaristáknál végezte. A budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán 1888-ban szerzett államtudományi, 1889-ben jogtudományi doktori oklevelet. Egyetemi tanulmányai során Concha Győző – a korszak kiemelkedő közjogtudományi gondolkodója, a politika és alkotmányelmélet művelője – gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akit élete végén is „a politikai tudomány legnagyobb magyar messterének” nevezett. Érdemes megemlíteni, hogy *A törvényhozó hatalom* című 1899-ben megjelent könyvét „mély tisztelete jeléül” egykori professzorának ajánlotta.

1897 és 1898 között magyar állami ösztöndíjjal német és francia egyetemeken folytatott politikai és közjogi tanulmányokat. 1898-ban a magyar államvasutaknál helyezkedett el tisztviselőként, majd 1899 és 1904 között miniszteri titkár volt a Kereskedelmi Minisztériumban. 1899-ben „politika” tárgykörből szerzett magántanári képesítést egykori alma materében, ahol tagja lett az államtudományi „államvizsgálói” bizottságnak. Balogh sok szempontból folytatója volt mestere konzervatív-liberális állambölcseleti (politikatudományi) szemléletének. A korabeli magyar – Concha Győző, Kuncz Ignác, Schvarcz Gyula, Balogh Arthur, Szandtner Pál, Krisztics Sándor fémjelizte – „államcentrikus-jogászi” politikáról, mint tudományos diszciplínáról elmondható, hogy erőteljesen támaszkodott a közjogi hagyományokra épülő, elsősorban állambölcseleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomra.

Balogh korai művei elsősorban közjogi és kisebb részben állambölcseleti tárgyúak voltak. Itt kell megemlíteni az 1895-ben megjelent *Tanulmányok az alkotmánypolitika köréből*, az 1896-ban kiadott *Parlamenti reform*, az 1899-ben publikált *A parlamenti tagok szólásszabadságának és sérthetlenségének határai* és a már említett, *A törvényhozó hatalom* című műveit. 1901-ben a Franlin-Társulat egyetemi tankönyv sorozatában jelent meg *A magyar államjog alaptanai* című, a dualizmus kori Magyarország közjogi intézményrendszerének alkotmányjogi leírását és elemzését tartalmazó terjedelmes kötete. A dogmatikailag kidolgozott, a Szent Korona-tan sajátosságaira tekintettel művelt alkotmányjog-tudományhoz kapcsolódó további munkájaként említhető meg 1904-ben megjelent *Az államélet főjelenségei, tekintettel a magyar szent korona elméletére* című műve. Ugyancsak itt érdemes utalni az 1903-ban – a Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár sorozatban – kiadott *Alkotmánytan, Magyar közjog*, illetve *Közigazgatástan* című

„iker” műveire, amelyek nem csupán a szakmai, hanem a művelt olvasóközönség számára is íródtak.

1904-ben Concha Győző, majd közvetlenül Kuncz Ignác utódként a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az „alkotmányi és a közigazgatási [kormányzati] politika” nyilvános rendkívüli tanára lett. Két évvel később, 1906-ban nyilvános rendes tanári kinevezést kapott. Professzori állását 1916-ig töltötte be. Egykori hallgatója szerint a kolozsvári egyetem tanárai között sokan voltak, akik nem váltak „erdélyivé”, nem ismerték az erdélyi problémákat, illetve nem is érdeklődtek irántuk. Erdélyből csupán annyit láttak, amit a Budapestről robogó vonat ablakából megpillantottak. Még publikációjuk megjelenési helyének sem választották Kolozsvárt. Balogh Arthur nem ilyen átutazó vendég volt, aki átmeneti állomásnak tekintette volna Kolozsvárt, hiszen a magyar impérium megszűnése után is Erdély „fővárosában” maradt.

Balogh Kolozsvárra kerülését követően a közjogi megközelítés mellett érdeklődése egyre inkább tanszéke profiljának meghatározó tudományterületébe irányába orientálódott, és ennek megfelelő publikációs tevékenységet folytatott. A politikatudományt művelő professzor ekkoriban elsősorban egyetemi tankönyvírói tevékenységével tűnt ki. Kolozsvári egyetemi előadásainak első nyomtatott változata *Politikai jegyzetek* címmel 1905-ben jelent meg, mely meghatározása szerint „az állam tudományába” kívánt betekintést nyújtani. E munkájában találkozzunk először a „politika” diszciplína mindkét része, az alkotmánytan és a közigazgatástan rendszerezett előadásával. Négy évvel később, 1909-ben jelent meg – a „jogtanuló ifjúság igényeit” szem előtt tartó – immár monografikus igényességgel megírt öt és félszáz oldalas *Az állam tudománya (politika)*. I. *Alkotmánytan* című műve. Egy évvel később, 1910-ben került kiadásra előző könyvének lábjegyzetek nélküli, vélhetően a hallgatói igényeket még inkább kiszolgáló, némileg rövidített és átírt verziójaként a *Politika* című munkája. Itt kell megjegyezni, hogy a megjelenési év feltüntetése nélkül, de nagy valószínűséggel 1910-ben megjelent *A politika alaptanai* című Kolozsvárott kiadott művét is minden bizonnyal tananyagának szánta. Ugyancsak említésre méltó, hogy a hallgatóinak szociológia tárgykörben előadást tartó professzor 1906-ban *A társadalom: a szociológia alapvetői Comte és Spencer* címmel megjelentette a kurzusán elhangzottakat.

Balogh szerteágazó intellektusát és érdeklődési körének sokszínűségét mutatja, hogy nem csupán választott tudományterületében mélyedt el, hanem történeti tárgyú értekezéseket is írt. Publikációt jelentetett meg többek között *Széchenyi István* címmel a legnagyobb magyar életéről és munkásságáról 1936-ban, illetve Balogh Jánosról *A jobbágyfelszabadítás egyik lelkes harcosa a reformkorban* címmel 1945-ben. Jogtörténeti tárgyú művei közül említésre érdemes a Weselényi Miklós elleni eljárásról írt *Hütlenségi per országgyűlési beszéd miatt* című tanulmánya 1944-ből, vagy *Nemzet és állam a reformkorban* 1946-ból. Könyvet publikált 1900-ban a világtörténet nevezetes nőalakjairól *Híres asszonyok* címmel, illetve ugyanebben az évben *Udvari élet a francia királyok alatt* címmel

jelent meg műve. 1902-ben a történelem és politika világát befolyásoló szerelmek történetét bemutató *Híres szerelmek* című könyve került kiadásra. Említésre méltóak még szépirodalmi kalandozásai, pontosabban műfordításai. Fordításában jelent meg 1895-ben magyar nyelven Gabriele D'Annunzio *A gyermek* című regénye, illetve egy évvel később Marcel Prévost *Lemondás* című műve.

Egyik legkedvesebb külföldi szerzője volt Benjamin Constant, akire rendszeresen hivatkozott tudományos publikációiban. Egykori hallgatója, Cs. Szabó László szerint a kolozsvári jogi karon a francia gondolkodó műveinek ismerete nélkül nem lehetett sikeres vizsgát tenni. Így az sem véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémián 1914 decemberében *Benjámín Constant és az alkotmányos állam tana* címmel tartott előadást, mely egy évvel később az akadémiai értekezések sorozatban nyomtatásban megjelent. Érdekes az egykori professzorát nyolcvan éves korában köszöntő Buza László 1946-ban kelt sorait idézni: „Balogh Artúr fejtegetéseiben nagy súlyt helyezett az alkotmányjogi intézmények okainak kimutatására s azok politikai hatására. Visszaemlékezem, hogy a század első éveiben, midőn az egyetemen tanítványai voltunk, őt hallgatva és olvasva mintegy ködöt láttunk szétoszlatni az akkori magyar politikai élet eseményei elől. Azt, hogy Balogh Artúrnak nem volt nagyobb hatása a magyar politikai életre, egyetemi tanári működésének aránylag rövid ideje magyarázza meg.”³

Két ízben – az 1907/1908-as és az 1914/1915-ös tanévben – a jog-és államtudományi kar dékáni tisztségét töltötte be. Az egyetemi karrier mellett az országos szakmai elismerésre sem kellett sokáig várnia. A Magyar Tudományos Akadémia 1905. május 12-én – Concha Győző ajánlására – harminckilenc éves korában levelező tagjainak sorába választotta. Akadémiai székfoglalóját 1914. január 12-én tartotta meg „*Jogállam*” címmel. Előadása terjedelmes tanulmányként még abban évben, ugyanazon címmel az akadémiai értekezések sorozatban publikálásra került. A terjedelmes tanulmány különlegessége, hogy a hazai állam- és politikatudományi irodalomban elsőként foglalkozott önálló mű keretében a jogállamiság kérdéskörével, történeti alakváltozásaival és intézményes viszonyaival. Fontos megemlíteni, hogy 1937-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának választották meg. A második világháború után végbement politikai fordulat következményeként 1949. október 31-én tanácskozó tagnak minősítették vissza. A Magyarországon ekkorra berendezkedő új hatalom ezzel jelezte, hogy a Balogh által képviselt tudományos, közéleti szellemiséggel, kisebbségvédelmi tevékenységgel nem vállal közösséget. Tagságát a tudós testület a magyarországi rendszer-változás hajnalán 1989. május 9-én állította vissza.

Erdély Romániához csatolása után is Kolozsváron maradt. Amikor negyedmillió magyar elhagyta Erdélyt Balogh a menekülés helyett a helyben maradást és a kisebbségi létet választotta, holott bármely korabeli magyar egyetemen szívesen fogadták volna a nagy tekintélyű jogászprofesszort. Búza szerint: „Balogh Artúr

³ Buza László: *A nyolcvanéves Balogh Artúr*, 98.

ekkor mutatta meg igazán, hogy lelkében teljesen erdélyivé vált. Kivételes tudását a legnagyobb odaadással állította Erdély és az erdélyi magyarság szolgálatába. Ő, aki a napos időkben távol maradt a közéleti mozgalmaktól és nem kereste azt a befolyást és népszerűséget, amelyet a közéleti szereplés az egyetemi professzorok közül is nem egynek biztosított, az erdélyi magyarság küzdelmes éveiben politikai szerepet vállalt.”⁴

„Formálisan” 1925-ben vonult nyugdíjba, de már az első világháború végén hátat fordított az egyetemi katedrának és az erdélyi magyarság kisebbségi jogaiért küzdő, politikai szerepet vállaló közéleti szereplőként tevékenykedett tovább. Kisebbségi jogi tárgyú írásainak, publicisztikáinak, tudományos értekezéseinek jelentős része a *Magyar Kisebbség* című folyóiratban, az *Erdélyi Múzeum* periodikában, illetve az *Erdélyi Tudományos Füzetek*ben jelent meg. Az utókor számára nehezen rekonstruálható, hogy mi volt az a közvetlen motiváló erő, amely a sikeres egyetemi és akadémiai karrier feladását és a sok szempontból teljesen új életpálya választását eredményezte. Természetesen mindaz a szakmai muníció, közjogi, politikatudományi, állambölcseleti tudás és tapasztalat, amelynek birtokában volt a későbbi tevékenységében nagy segítségére lehetett. Konzervatív-liberális felfogását jól jellemzik a liberalizmus eszmetörténeti jelentőségéről 1930-ban tartott előadásában mondottak. A később nyomtatásban megjelent írásában a szabadság értelmét, illetve jelentését a nemzeti önrendelkezésre is kiterjeszti, mely eredendően nem volt része a liberalizmus gondolatiságának. Álláspontja szerint a „[l]iberalizmus és demokrácia egyek addig, amíg a demokrácia nem válik a többség zsarnokságává a kisebbségek felett...”⁵ Ugyanakkor a liberális „belkormányzat” teszi véleménye szerint lehetővé az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek egyenjogúsítását.

1920-tól felelős szerkesztője a *Kolozsvári Hírlap*nak, ahol egy ideig ő maga írta a napi vezércikkeket, majd 1923-1924-ben szerkesztője a kolozsvári *Újság*nak. Ezen kívül több erdélyi lap és periodika (*Ellenzék, A Hét, Magyar Génius, Páztortűz, Erdélyi Múzeum, Magyar Kisebbség, Keleti Újság*) munkatársaként tevékenykedett. E mellett tagja volt az Erdélyi Irodalmi Társaságnak. Mindeközben jelentős szerepet játszott az erdélyi, illetve romániai politikai életben, illetve szűkebb pátriája tudományos közösségében. A két világháború között elnöke volt az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának. A romániai Országos Magyar Párt képviselőjeként 1926 és 1937 között a bukaresti parlamentben a szenátus tagjaként politizált. Az 1926-27-es ülészenátora volt. Jakabffy Elemér mellett pártja „külpolitikusaként” is tevékenykedett. 1925 ősztől részt vett a Nemzetek Szövetsége Tanácsának európai nemzeti kisebbségi kérdésekkel foglalkozó első – majd további nyolc – kongresszusán,

⁴ Uo. 97.

⁵ Balogh Arthur: *A liberalizmus*. In *Erdélyi Múzeum*, Új folyam 1. köt. (1930) 1-3. sz. 22.

képviselve az erdélyi magyar kisebbség ügyeit. Ezen túlmenően több más nemzetközi testületben tevékenykedve közvetítette az erdélyi magyarság aktuális problémáit, kéréseit. 1933-ban, majd 1937-ben pártja szűkebb vezetésébe, az ún. Elnöki Tanácsba beválasztották. 1928 és 1940 között a Romániai Magyar Népliga Egyesület elnöke volt.

A két világháború közötti időszakban elsősorban nemzetközi joggal, főképpen a kisebbségi státuszra vonatkozó szerződések és az első világháborút lezáró békeszerződések összehasonlító vizsgálatával foglalkozott. Az erdélyi kisebbségi lét közjogi vonatkozásainak mind pontosabb megértését és elemzését szolgálta az 1923-as román alkotmány szövegének Szeghő Gábor ügyvéddel közösen készített magyar nyelvű fordítása – *Románia új alkotmánya* címmel – és magyarázatokkal való ellátása. Ugyancsak itt kell megemlíteni az 1925-ben publikált *Kisebbségjogok és azok védelme Romániában* című tanulmányát, melyet ugyanabban az évben francia nyelven (*Les Droits des Minorités et la Défense de ces Droits en Roumanie*) is megjelentetett. Az 1928-ban egy berlini kiadónál *A kisebbségek nemzetközi védelme* címen megjelent terjedelmes könyvét lehet a korszak legjelentősebb alkotásának tekinteni. Művét még ugyanabban az évben Münchenben német nyelven (*Der Internationale Schutz der Minderheiten*), majd 1930-ban Párizsban francia nyelven (*La protection internationale des minorités*) publikálták. Munkája a kisebbségek védelmére vonatkozó nemzetközi jogszabályok rendszeres áttekintését és elemzését adja. Könyvében az új államkeretek közé került nemzeti kisebbségek számára biztosított jogok szaktudományos vizsgálatára vállalkozik, szembeállítva a nemzetközi jogi szabályok és a belső állami jogi rendelkezések gyakorlatát. A mű jelentőségét mutatja, hogy az első kiadását követően hét évtizeddel később Erdélyben ismételten aktuálisnak tartották a megjelenésre. Ugyancsak említésre érdemes az 1937-ben egy párizsi kiadónál megjelent *L'action de la Société des Nations en matière de protection des minorités* című könyve, melyben a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerével foglalkozik.

A második bécsi döntést követően Észak-Erdély Magyarországhoz történt csatolását követően 1940 és 1944 között a magyar országgyűlés ún. behívott képviselőjeként tevékenykedett Budapesten. Munkássága legfőbb elismeréseként 1940-ben Kelemen Lajos történész és Reményik Sándor költő társaságában Corvin-lánc kitüntetésben részesült. Az elismeréséről beszámolva a *Magyar Kisebbség* 1940. november 16-i számában a következő sorok olvashatóak: „Balogh Arthur, aki két évtizeden át a kisebbségi jogok tudományos rendszerbe foglalásával, francia és német nyelven is megjelent ezekre vonatkozó alapvető műveivel európai hírnévre tett szert, most abban a kitüntetésben részesült, amelynél nagyobb magyar tudós nem kaphat. Nincs kisebbségi jogokat tárgyaló olyan tudományos munka, amelyet akár német, akár francia, angol, román, lengyel, sőt katalon tudós írt, amelyben Balogh Arthur megállapításaira, jogi fejtegetéseire hivatkozás ne történne. Az ilyen általánosan elismert tudományos felkészültséggel harminché-

szer tette meg Balogh Arthur Kolozsvárról Genf-be az utat, hogy a Nemzetek Szövetségét a kisebbségi jogok érvényre juttatására reá vegye, hogy az illetékes tényezők előtt azokra a veszedelmekre utaljon, amelyek e jogok figyelmen kívül hagyásából okvetlenül előállnak. De nagy tudásával irányt adott a kisebbségi kongresszusoknak is határozataik meghozatalához, melyeket az egyetemes béke biztosítása érdekében a Nemzetek Szövetsége elé terjeszteni kívántak. A román kamarának, illetve szenátusnak többször megválasztott tagjaként, a szószekekről épp úgy, mint a rendelkezésére álló összes szaklapokban, sőt a napisajtó hasábjain is, szakadatlanul reá mutatott a téves vagy hibás intézkedésekre, amelyek a nemzetközi szerződésekben írt kisebbségi jogokat figyelmen kívül hagyták és így szomorú következményei épp ezért el nem maradhattak.”⁶

Az *Erdélyi Múzeum* 1941. évi első számában – az első bécsi döntést követően – a megváltozott politikai helyzetben „erdélyi szellemről” írt értekezést, melynek a korabeli állapotokra vonatkozó utalásokon túl általános üzenete is van. Írásában szóvá teszi, hogy Erdély egy részének Magyarországhoz való „visszakerülése” óta alig emlegetnek valamit gyakrabban, mint az „erdélyi szellemet”, vagy másképpen a „transzilvánizmust”. Felhívja a figyelmet arra, hogy mindezzel kapcsolatosan sokszor csak üres „szólamokat” lehet hallani. Nem szabad hagyni, hogy az erdélyi „szellem” téves megítélések és felfogások hangoztatásában merüljön ki csupán. Véleménye szerint Erdély történelmi, közjogi és politikai hagyományai az „egyetemes magyar szellemiség” sajátos és különleges öröksége, amely nem lehet „divatos szólamok” martaléka.⁷

Az 1944-45-ös tanévben a kolozsvári jogászoképzés újjászervezésekor – Búza László javaslatára – szóba került Balogh Arthur reaktiválása, de egészségi állapotára hivatkozva nem vállalta az oktató munkát. A második világháború lezárását követően ismételten Kolozsvárt választotta otthonául. A formálódó új politikai rezsim minden szempontból távol állt tőle. 1951. március 4-én 85 éves korában szeretett városában hunyt el. Hamvai a Házsongárdi temetőben nyugszanak.

Balogh Arthur személyében a magyar és erdélyi állam- és politikatudomány, közjog és nemzetközi jog egyik kiemelkedő alakját tiszteljük, aki közéleli, politikusi tevékenységével példát mutatott nemcsak szűkebb erdélyi közösségének, hanem az anyaországban élők számára is. Búza László egy mondatban így foglalja össze Balogh életútjának szikár lényegét: „Így lett a magyar közjogászból a politikai tudomány művelője, majd kisebbségi joggal foglalkozó nemzetközi jogász.”⁸

⁶ Corvin-lánc a kisebbségi jogok elméleti feldolgozásáért és védelméért. In *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, XIX. évf. (1940) 21-22. sz. 497-498.

⁷ Balogh Artúr: Az erdélyi szellem. In *Erdélyi Múzeum*, Új folyam 12. köt. (1941) 12. füz. 1-6.

⁸ Búza László: *A nyolcvanéves Balogh Artúr*, 98. o.

Mindehhez hozzátehetjük: a kisebbségi kérdés Európa-szerte elismert szakértőjeként a két világháború között kiemelkedően sokat tett az erdélyi magyar és székely kisebbség jogvédelme érdekében.

Oláh Gábor, az ember és a költő

Bakó Endre

irodalomtörténész, ny. főszerkesztő, Debrecen

Nincs kerek évfordulója Oláh Gábor születésének, de az eseménynaptár számon tartja, hogy 1881. január 17-én, 140 éve született Debrecenben. Szülővárosában szobor, utca, emléktábla és más jel őrzi nevét, megérdemelten. Azok közé tartozott, akik írásaikkal és személyiségükkel egyaránt jelenlévővé tették Debrecen az irodalmi köztudatban és annak környékén, noha nem mindig pozitív értelemben. Egyéniségében ugyanis volt valami „merevgörcs”, ami megakadályozta kétségtelenül meglévő tehetségének optimális érvényesülését.

Egy bérkocsis fiaként született, aki nincstelen szolgalegényből lett fiákeres, városi polgár, háztulajdonos és szőlősgazda. Szerzésvágyát egész életében vasakarattal megőrizte, zsarnoki módon uralkodott családjában is. Ettől az érzékeny, tudásra, művészetre fogékony Oláh Gábor sokat szenvedett, prózában és versben egyként megírta apjával való konfliktusát. Ez különösen élessé vált, amikor a továbbtanulás került napirendre. Csak a kenyérsütő anyja segítségével járhatott gimnáziumba, majd Budapesten egyetemre. A fővárosban el kellett tartania magát. Magántanítással és színházi statisztálással teremtette elő a minimális megélhetési alapot. Sokszor kilométereket gyalogolt egyik tanítványától a másikig, mert lóvasútra vagy villamosra nem telt.

Már gyermekkorában elbűvölte a színház, egy-egy előadás élményének sokszor napokig, hetekig hatása alatt állott. Ő maga is szívesen szerepelgetett az iskolában, szavalt az önképzőkörben, s az is megfordult a fejében, hogy élethivatásul a színészi pályát választja. Ám vagy nem bízott eléggé ebben a tehetségében, vagy a várható apai megtorlás és a könnyes anyai szemrehányás tartotta vissza; bölcsésznek jelentkezett tehát, de egyetemi éve alatt elég rendszeresen statisztált a Nemzeti Színházban, legjobb barátjával, a szegedi Juhász Gyulával együtt. Egyik-másik előadás és színész, illetve színésznő játéka örökre emlékezetes maradt számára, Csörtöst, Újházyt, Jászai Marit például sohasem szűnt meg emlegetni. Naplóiban gyakran foglalkozott színházi kérdésekkel, olykor egy-egy napilap-kritikára is vállalkozott, 1915-ben ő kezdeményezte a színházi névadást, ami Csokonai iránti rajongásából következett: „... a kör választmánya örömmel fogadta és készségesen magáévá tette azt az Oláh Gábortól és íróársaitól kiindult tervet, hogy a városi színház éppen fennállásának 50-ik évfordulójára Csokonairól neveztessek el.” A törvényhatósági bizottság 1915. december 23-i rendes közgyűlésén hagyta jóvá a városi tanács kérelmét.

Színházi ars poeticáját több alkalommal megfogalmazta; a mondatok változhattak, de a lényeg nem. „Korunk az operettek színpadi korszaka, s ez, mindenki tudja, mit jelent. Kisserűség, alacsony szellemi nívó, olcsó szellemeskedés, fakó hétköznapiság, (...) Szégyellem magamat fajom nevében, hogy nincsenek magyar színpadjainkon óriás alakok, hatalmas jellemek, korlátlan szenvedélyek. (...) Én elhatároztam, már tizenöt évvel ezelőtt, érzésből, ösztönből, nem kigondolásból – hogy a színpad levegőjét megsűrítem, felhőket gombolyítok az égre, villámokat szikráztatok ki a felhőből, megdörgetem az eget. (...)”

Debrecenbe 1904-ben tért haza, s nem kisebb ambícióval, mint hogy a magyarság Goethe-je lesz, lázasan hozzáfogott irodalmi tervei megvalósításához, amit megszállottan termelőmunkaként végzett. Durkó Mátyás felmérte az életművet és elkészítette Oláh műveinek statisztikáját. A hatalmas oeuvre leggyengébb pillére az 51 dráma, amelyből hat jelent meg nyomtatásban, kéziratban maradt 45, s mindössze 10 került színre hivatásos vagy műkedvelő előadásban, holott az író kínálgatta, küldözgette őket különböző színházaknak. *A fekete pillangó* kivételével a többi megbukott, ám a fiaskók mégis színházi esemény számba mentek, s nem egyedül a szerző rovására írandók! Kiadatlan maradt egy bekötött, kéziratot kötete, melynek ezt a címet adta: *Rossz versek 1936 szeptemberétől*, egy másik lapon: *Rossz verseim gyűjteménye. Oláh Gábor*. Ez 751 lap terjedelmű, 433 kisebb-nagyobb kompozíciót tartalmazó anyag, melynek egy része műfordítás, egyként árulkodik Oláh grafomániájáról és az olasz költészet iránti kivételes érdeklődéséről is.

A kollégiumi affér

De térjünk vissza életútjához! Itthon a Református Kollégium könyvtárában kapott állást. Munkáját elismeréssel végezte, de mégsem véglegesítették, sőt 1913-ban, miközben Új-Tátrafüreden nyaralt, az állást mással töltötték be. Oláht nem is értesítették, a hírt mástól tudta meg. A kollégium nem számított rá, hogy az ügyből hetekig tartó, óriási sajtóbotrány támad, a helyi és az országos lapok második Csokonai-afférnak minősítették az esetet, s a közvéleményt szembe állították a kollégiummal. Oláh Ferenczy Gyula könyvtárigazgató bosszújának tulajdonította az eljárást, aki viszont azzal érvelt, hogy a költő nem dolgozott rendesen. Majd az a híresztelés kelt szárnyra, hogy Csokonai-kéziratokat lopott. (Valójában 80 értékes kézirattal – Arany, Kölcsey, Csokonai, Ady stb. – gyarapította a könyvtárat!) Ezután 1941-ig a debreceni Fazekas Gimnáziumban tanított. A költő elbeszélő költeményben (*A bérkocsis fia*) és prózában (*Szegény magyarok*) vett elégtételt a csúfos bánásmódért. „... az egész Debrecen, nevetett, kacagott, röhögött regényemnek egy alakján, Feri bácsin, akiről mindenki tudta, hogy Ferenczy Gyula úr lappang alatta.” Ez valóban így volt, de a híres vagy hírhedt kulcsregényt, mint Oláh is említi naplójában, a „kritika eldöngötte.” Erről írta Ady (alakmása a könyv egyik főszereplője): „Oláh Gábor Debrecené, s most már bizonyosan tudom, elolvasván két vastag kötetes regényét, hogy vi-

gasztalanul Debrecené marad. Ez az 'izmos fél-talentum', mint valaki egyszer nevezte, izmait most beledolgozta ebbe a siratni való dolgozatba. (...) Én is benne vagyok (bizonyisten ez a legkisebb baj), te is benne vagy, mindnyájan benne vagyunk e titánkodó műben. Mi kiheverhetjük ezt a szerepeltetést valamennyien, de Oláh Gábor, akit szeretek és sajnálok, bajosan.”

Ekkor az Oláh Gábor név már ismert volt konzervatív és liberális irodalmi berkekben egyaránt. Híressé nem a *Versek 1904–06* c. (1906) kötetével vált, bár az ígéretes indulásnak tetszett, hanem azzal, hogy 1907-ben ismerkedett meg Ady költészetével, amit ellenérzéssel elutasított: „Faragott bálvány, megtagadlak, / Nekem nem voltál soha ősöm, / Torz álmodat, beteg rózsádat / Nem szedtem tőled soha ősön.” Ezt használta ki Rákosi Jenő, Ady legnagyobb ellensége, s szembe állította Adval. Az elutasításban azonban benne lappangott a szorongás is: ez a hang, ez a költő lesz a vezéregyéniség? 1908-as párisi útja során az Adyval való második találkozón kijelenti: „Ady Endre, megmutatom, hogy utol foglak érni.” S az *Élet lobogója alatt* c. kötetben már feltűnnek az Ady-jegyek, reminiscenciák. Később jó barátok lettek, nevezetesen egy éjszakai mulatozásuk a Hortobágyon. Halála után Ady zsenijét hangoztatva kitartóan ápolta emlékét.

Oláh boldogulását – a művészi önmegvalósítás és az érvényesülés terén egyaránt – hátráltatta, hogy nem tisztázta magában a magyar társadalmi kérdésekhez és a szellemi áramlatokhoz való egyértelmű viszonyát. Individualizmus és szubjektivizmus jellemezte világképét. Juhász Géza úgy érezte: Oláh Gábornak nincs világnézete! Nem ismerte fel – ahogy Sartre fogalmazott – döntő az egyes ember társadalmi kontextusa. Oláh alacsony sorból származott, de számos együtt érző plebejus gesztusa ellenére izolálta magát, bizonyos értelemben lenézte a népet, menekülni akart környezetéből, még testvéreitől is. Költői pályáján „új isteneket keresve” indult, de legközelebbi egyetemi társa és barátja, Juhász Gyula invitálása ellenére sem csatlakozott a nagyváradi *A Holnap* társasághoz (1908, 1909), sőt engedte magát kijátszani Ady Endre ellen. Az első világháború kitörését terjedelmes versben ünnepelte. (*Németországhoz*). Ebben a közhelyes, felpuffasztott költeményben szinte fél térdre ereszkedve tett hitet Germánia, „a Nibelungi faj” mellett: azok közé tartozunk „mi is, hű magyarok”, akik „rajongó lázzal dobolják harcod győzelmi riadóját”. Magyarság és büszke germán a vers szerint két testvér, de egy erő. A költeményből hamis tudat árad, a nemzeti gög, az oktan hősök üres pátusza. (Oláh később, a személyes érintettség hatására elítélte a háborút. Pl. az orosz fogságba esett öccséről írt *Kis káplár* c. költemény már szentimentális hangot penget. Naplójában ekkor már ekképp fenekedik és mentegetőzik: „Átkozd meg ezt a kort, te eljövendő idők költője! Nekem nem szabad, mert hazaárulást olvas fejemre a gyáván együtt bögő csorda”.) A magyarság számára tragikusan végződött országvesztő militarista kalandért a Habsburgokat tette felelőssé – utólag. Versekkal, s egy kis verseskötettel köszöntötte az őszirózsás forradalmat (*Forradalmi versek*, 1919). De

Károlyi Mihályból hamar kiábrándult, mert „minden jót ígér, de kivinni semmit sem tud”, ám történelmi értékelését az utókorra bízta. A Debrecenben mindössze egy hónapig tartó proletárdiktatúrát viszont idegenkedve élte meg.

Óda Mussolini-hez

Megrendült lélekkel fogadta a trianoni békeszerződést, és nem hitte el, hogy a diktátum sokáig érvényben maradhat. Azok közé tartozott, akik a nagynemzet-tudatból sohasem tudtak kigyógyulni, az elvesztett status quo ígézetében éltek mindhalálig. Ezért az irredentizmus átfonja költői pályája második korszakát, aminek naplóiban is folyamatosan hangot adott. Egyik reményforrása a magyarbarát angol mágnás, lord Rothermere lett, akit még királynak is el tudott volna képzelni. Ám az évek múlásával egyre világosabbá vált előtte, hogy a magát ellenforradalminak meghatározó rezsim restaurációs igényeit diplomáciai úton képtelen megvalósítani. Ebből azonban nem reálpolitikai következtetéseket szűrte le, hanem szellemileg azok közé sodródott, akik a sikeres revízió reményében, úgymond, akár az ördöggel is hajlandók szövetkezni. Ódát írt Mussolini-hez! Lám, az általa nagyra becsült Szabó Dezső nem követte el ezt a veszedelmes hibát, politikai érzékét és távlat-szemléletét nem vakította el a körülményekre nem tekintő türelmetlenség! Ő a „becsületes irredenta” nevében óvott mind a „végzetes germán”, mind a „smonca-mussolinizmus”-tól. Oláh csak 1938-ban, Ausztria beolvasztása után érzékelte a német veszélyt, ekkor saját szóhasználatával: *elképedt*. „Hátha jövőre a Dunántúlt csatolja [ti. Hitler] a Harmadik Birodalomhoz?” Versben is kifejezi aggodalmát: „A német henger döng nyugat felől: / Összebb szorul hazám. (...) Itália? Közömbös, hallgatag. / A nagy nemzetek lapulva fülelnek. / Sirámunkat tán Isten hallja csak. / Ám Isten messze... Berlin oly közel!”

A „Kar utcai remete” mégis sokkal több volt, mint a költői sikertelenség szimbóluma, sőt univerzális tehetség, de hiányzott belőle az önismeret képessége, az arányérzék. Versekkel tűnt fel, de országos figyelmet egy útirajzzal keltett (*Keletiek Nyugaton*, 1908.). Remek esszéket írt (Petőfi képzelete, Tóth Árpád költészete stb.) ma is érvényes nyelvészeti tanulmányokat. Regényei közül csak a *Táltos fiú*, mely a debreceni civisvilág árnyékában meghúzódó szegénység életét örökíti meg és a *Heten voltunk* c. családregegy aratott szakmai sikert, a többi excentrikus képzelődés (testvérszerelem) vagy kulcsregények. Érdektelenségbe fulladtak verses regényei is, nem érzékelte, hogy a műfaj a 19. századdal együtt kimúlt. De verseiből egy kötetnyi a legszebb, a legmagasabb szintű líra körébe tartozik, s bármilyen érdekes, *Naplói* szinte a fő művei közé számíthatók. Ezek várostörténeti, irodalomtörténeti dokumentumok, önelemzések, magas röptű gondolatok.

1980-ban jelent meg Tóth Endre Oláh Gábor-biográfiája, s bár a szerző szerényen figyelmeztetett, hogy munkája életrajz és nem tudós monográfia, ám ez annál a műfajnál nagyobb közönségérdeklődést keltett.

Konfuciusz intézetek a kelet-közép-európai régióban

Herczegh Viktória Laura

doktoranda, Budapesti Corvinus Egyetem

Bevezetés

2019 őszén – Magyarországon ötödikként – a Debreceni Egyetemen is nyílt Konfuciusz Intézet. Egyrészt ennek apropójából, másrészt pedig a Kína és Európa, ezen belül is a keleti nagyhatalom és a kelet-közép-európai térség országai közti gazdasági és kereskedelmi együttműködés aktualitása miatt döntöttem úgy, hogy felderítem a Konfuciusz intézetek hálózatát az említett régióban.

A Konfuciusz intézetek olyan non-profit intézmények, melyek a kínai nyelv és kultúra megismertetésével, népszerűsítésével foglalkoznak világszerte. A legelső (napjainkban már nem működő) intézetet 2004-ben Dél-Koreában hozta létre a Hanban (Nemzetközi Kínai Nyelvi Tanács), amely a Kínai Népköztársaság kormányához kötődik.¹ Bár mintájukul olyan népszerű, régóta fennálló nyelvi-kulturális intézmények szolgáltak, mint a Goethe Intézet, a Cervantes Intézet vagy a British Council, a Konfuciusz intézetek globális elterjedése körül sokkal több az erőteljes kritika és a vitás kérdés. Ennek fő oka az, hogy sokan a Konfuciusz-hálózat bővülését elsősorban Kína politikai, gazdasági és kereskedelmi hatalmának olykor túlságosan is határozott építésével kötik össze, s a nyelvi és kulturális tanfolyamokat, programokat, előadásokat kínáló intézményeket a kínai befolyás zászlóshajójaként látják.²

A *16+1 Együttműködés* (Görögországgal kiegészülve *17+1 Együttműködés*) 2012-ben létrejött, a kereskedelemre összpontosító transzregionális egyezmény Kína és 16 kelet-közép-európai ország között.³ Az *Egy Övezet, Egy Út*, más néven *Új Selyemút Program* 2013-ban Kína által létrehozott, több mint hatvan államra kiterjedő geopolitikai-stratégiai terv, melyben napjainkban szintén kiemelt figyelmet kap Kelet-Közép-Európa (KKE).⁴

¹ *Soft Power and the Worldwide Promotion of Chinese Language Learning – The Confucius Institute Project*. Gill, Jeffrey. Multilingual Matters 2017. Chapter I. – Introduction, Chinese Culture as a Source of Soft Power.

² Gill 2017, II. fejezet – Chinese Culture Goes Global: Soft Power and the Promotion of Chinese Language Learning.

³ 16+1 Együttműködés – Wikipedia.

https://hu.wikipedia.org/wiki/16%2B1_egy%2C3%BCttm%2C5%2B1k%2C3%2B6d%2C3%A9s

⁴ Az *Egy Övezet, Egy Út* az EU szemszögéből – Kihívás vagy lehetőség? Eszterhai Viktor, PAGEO 2019. <http://www.geopolitika.hu/hu/tag/egy-ovezet-egy-ut/>

Írásomban a Kínával való politikai-gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fényében vizsgálom meg a KKE-régió országaiban a Konfuciusz intézetek jelenlétét és működését, különös tekintettel az intézmények „puha erő”-faktorára és az egyes országok Kínával való kapcsolatainak alakulásával való összefüggéseire.

Magyarország

Országunkban a sinológia – a kínai nyelv és kultúra iránti érdeklődés, sőt, szakmai elhivatottság – hagyományai jóval régebbre tekintenek vissza, mint a keleti nagyhatalom puha erejének érkezése. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán csaknem száz éve, 1924-ben alapult meg a Kelet-Ázsia Intézet, melynek jelenlegi utóda a Távol-Keleti Intézet, ezen belül pedig a Kínai Tanszék.⁵ Nem véletlen, hogy a legelső magyar Konfuciusz Intézet is itt jött létre 2006-ban, a Beijing [Peking] University of Foreign Languages partnerségével. Ezt az intézményt fennállásának már második évében a világ legjobb Konfuciusz Intézetei közé választották. 2013-ban, a 17+1 összefogással egyidőben a Hanban megbízásából nyitotta meg kapuit ugyanitt a Central and Eastern European Center of Confucius Institute, mely elsősorban tanári továbbképzést kínál magyar, kínai és más származású oktatóknak egyaránt.⁶

A második magyar Konfuciusz Intézet a Szegedi Tudományegyetemen jött létre 2012-ben. A budapesti intézmény mellett a szegedi is HSK-nyelvvizsgaközpont (Hanyu Shuiping Kaoshi – a Kínai Népköztársaság hivatalos nyelvvizsgája), tehát ősszel és tavasszal itt is lehetőség nyílik a vizsga letételére.⁷

A harmadik magyar intézet Miskolcon működik 2013 óta. Itt a kapcsolódás egyértelmű az utóbbi idő kínai ipari beruházásaival: a Miskolctól mindössze 26 kilométerre, Kazincbarcikán található BorsodChem-et 2011-ben teljes egészében megvásárolta a Wanhua Industrial Group. E Konfuciusz Intézet fennállásának ötödik évfordulóján többek közt elhangzott az is, hogy a kínai befektetésnek köszönhetően csak Miskolcon 3800 ember kapott munkát a vállalatnál.⁸

A „második legfiatalabb” Konfuciusz Intézet esetében is figyelemre méltó a puha erő specifikus alkalmazása. A 2015-ben a Pécsi Tudományegyetemen létrejött intézmény az egyetemen belül az Egészségtudományi Karhoz tartozik, s a nyelvoktatás és kultúra-közvetítés helyett elsősorban a hagyományos kínai orvoslásra összpontosít. A havonta megrendezett ismeretterjesztő előadások mel-

⁵ Az ELTE Kínai Tanszékének története. (Csongor Barnabás emlékbeszéde, 2012.)
<http://kinaiszak.elte.hu/index.php/a-tanszek-toertenete>

⁶ ELTE BTK – A Konfuciusz Intézet története és működése.
<https://www.elte.hu/konfuciusz-intezet>

⁷ A szegedi Konfuciusz Intézet hivatalos oldala. <http://www.konfuciuszintezet.u-szeged.hu/>

⁸ A miskolci Konfuciusz Intézet hivatalos oldala. <http://konfuciusz.uni-miskolc.hu/>

lett hivatalos egyetemi kurzusok is működnek az intézetben olyan, a tradicionális kínai orvostudományhoz kapcsolódó témákban, mint a gyógynövények ismerete vagy a quigong (testmozgás-alapú terápia).⁹

Az ötödik, egyben legújabb magyar Konfuciusz Intézet – amely mint említettem a Debreceni Egyetemen nyitotta meg kapuit – az egyetem szívében, a Főépületben kapott helyet. Tanfolyamait és rendezvényeit saját tantermeiben tartja, legfontosabb célja a kínai, mint idegen nyelv oktatása, a kínai kultúra értékeinek megismertetése, továbbá a kínai-magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok erősítése.¹⁰

Sok más KKE-országhoz hasonlóan Magyarország kapcsolata is a 2010-es évek elején élénkült meg Kínával. Elmondható, hogy az utóbbi években országunk volt Európa legbarátságosabb állama a keleti nagyhatalom irányában mind politikáját, mind kereskedelmét illetően. Mindazonáltal a közvélemény nagy százaléka Kína-ellenes – ennek az egyik oka az is lehet, hogy sokan gyakorlatilag semmit nem tudnak Kína történelméről, kultúrájáról vagy éppen társadalmáról. A Konfuciusz intézetek működése ebben már az elmúlt évek során is jelentős segítséget nyújtott.¹¹

Lengyelország

Az első lengyel Konfuciusz Intézet az első magyarhoz hasonlóan 2006-ban alapult meg a krakkói Jagelló Egyetemen. Hasonlóképp a budapesti ELTE Konfuciusz Intézetéhez, ez az intézmény is szilárd, sok évre visszatekintő nyelvi és kulturális oktatási alapokon jöhetett létre Lengyelország legnagyobb presztízsű egyetemén.¹²

A második lengyel intézet Poznan városában, az Adam Mickiewicz Egyetemen működik 2008 óta. Itt, akárcsak a Jagelló Egyetemen, több mint 30 esztendeje áll fenn a Kínai Tanszék, ahol már a Konfuciusz Intézet megalapulása előtt is rendszeresen kerültek megrendezésre konferenciák, kulturális ismeretterjesztő előadások és nyelvi kurzusok, nem csak egyetemisták számára.¹³ 2008 amolyan csúcsnak nevezhető a lengyel Konfuciusz intézetek történetében, ugyanis összesen három új intézmény is megnyitotta kapuit ebben az évben. A második az Opole városában található Technológiai Egyetemen, ahol a

⁹ A pécsi Konfuciusz Intézet hivatalos oldala. <http://konfuciusz.etk.pte.hu/>

¹⁰ A debreceni Konfuciusz Intézet hivatalos oldala. <http://konfuciusz.unideb.hu/>

¹¹ Avenues to Europe – China's Relationship with Hungary. Julian Tucker, Institute for Security and Development Policy, 2019.

¹² Institute of the Middle and Far East of the Jagiellonian University.
https://orient.uj.edu.pl/en_GB

¹³ *Metamorphoses – 30 years of Transformations in China, 30 years of Sinology in Poznań – 10 years of Confucius Institute at Adam Mickiewicz University.*
<http://koconference-3010.home.amu.edu.pl/>

„szokásos” nyelvvel és kultúrával kapcsolatos kínálat mellett gazdasági, kereskedelmi és ipari tárgyú előadásokat is rendeznek.¹⁴ A harmadik 2008-ban alapított Konfuciusz Intézet a Wrocław-i Egyetemen működik. Különlegessége, hogy az intézmény nem csak a város általános és középiskoláiban kínál mandarin kínai nyelvoktatást, hanem Wrocław más egyetemein is: a Környezet- és Élettudományi Egyetemen, a Gazdasági Egyetemen és a Technológiai Egyetemen.¹⁵

Lengyelország eddigi legújabb Konfuciusz Intézete 2015-ben nyitotta meg kapuit a Gdansk-i Egyetemen. Az intézet megalapítása már 2009 óta tervben volt, s már a nyitás előtt különleges figyelmet kapott a Hanbantól, hiszen az *Egy Övezet, Egy Út* program megindulása óta más európai kikötővárosokhoz hasonlóan Gdansk is beruházási célponttá vált Kína számára.¹⁶

Lengyelország Kínával való kapcsolatára – Magyarorszáéhoz hasonlóan – egyfajta dualitás jellemző: gazdasági-kereskedelmi szempontból erőteljes, a kelet-közép európai régiót szemlélve kiemelkedő az együttműködés, a közvéleményre azonban jellemző a növekvő szkepticizmus a keleti nagyhatalom irányában – ez, ahogyan más európai országok esetében is, elsősorban Kína emberi jogokhoz és kiberbiztonsághoz való hozzáállása miatt van.¹⁷

Csehország

Csehország első és eddigi egyetlen Konfuciusz Intézete 2007 óta működik az olomouci Palacky Egyetemen.¹⁸ Említésre méltó, hogy a prágai Károly Egyetem volt az első csehországi felsőoktatási intézmény, melyet a Hanban felkeresett Konfuciusz Intézet alapításának céljából. A fővárosi egyetem azonban annak ellenére, hogy a Kína-kutatás hagyományai sok évre visszatekintenek, nem mutatott különösebb érdeklődést a Hanban igényei iránt. Az ok kétségkívül az volt, hogy a Károly Egyetemen akkor már több esztendeje működött egy tajvani támogatású oktatási központ, ez pedig nehezen fért volna össze a Kínai Népköztársaság hasonló intézményével. 2014-ben egyébként Konfuciusz osztályterem

¹⁴ Official Website of the Confucius Institute of Opole.

https://ik.po.opole.pl/?page_id=3129&lang=en

¹⁵ Official Website of the Confucius Institute of Wrocław. <https://ik.uni.wroc.pl/pl/>

¹⁶ Opening of the Confucius Institute at the University of Gdańsk.

https://en.ug.edu.pl/media/aktualnosci/46549/opening_confucius_institute_university_gdansk

¹⁷ Growing Duality – Polish Opinions on China and Why They Matter. Alicja Bahulska, Krzysztof Iwanek. The Diplomat, 2021.

¹⁸ Official Website of the Confucius Institute of Olomouc.

<http://konfucius.upol.cz/?lang=en>

már létrejött a cseh fővárosban, de függetlenül a nagy presztízsű Károly Egyetemtől.¹⁹

Csehország és Kína gazdasági-kereskedelmi kapcsolata egyébként viszonylag újkeletű, körülbelül az *Egy Övezet, Egy Út* program elindulásával egyidőben ívelt fel – azelőtt a cseh politikai elit kifejezetten tartott a keleti nagyhatalommal való közösködéstől. A 2013–2017 közötti időszak nevezhető a cseh-kínai kapcsolatok aranykorának, kölcsönös elnöki látogatásokkal és mintegy 11 milliárd eurónyi összegű befektetési egyezményekkel. 2018-ban azonban ez a szilárdnak tűnő barátság megingott, egyrészt a számos meg nem valósuló kínai beruházás miatt, másrészt pedig a Huawei által okozott kiberbiztonsági fenyegetés okán. Ez a tartózkodás továbbra is kitarat a két ország kapcsolatában, s Csehország részéről ezzel szinkronban egyfajta Tajvan felé való közeledés figyelhető meg, melyet jól megmutathat Miloš Vystrčil politikus a szigetországra tett szimbolikus látogatása. Mindazonáltal Csehország továbbra is a 17+1 csoport tagállama, így természetesen az utóbbi évek kevésbé barátságos mivolta ellenére továbbra is gazdaságilag és kereskedelmileg nyitott Kína irányába.²⁰

Szlovákia

Érdekesség, hogy Szlovákia mindkét jelenleg fennálló Konfuciusz Intézete azonos városban, mégpedig Pozsonyban (Bratislava) található. Az első 2007-ben alapult a Szlovák Műszaki Egyetemen,²¹ a második 2015-ben a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Kelet-Ázsia Tanszékén.²² Ezek mellett 2018-ban Nyitra városában Konfuciusz osztályterem is megnyitotta kapuit.²³

Szlovákia kapcsolata Kínával Csehorszáéhoz hasonlóan viszonylag újkeletű, és az utóbbi időben – 2020 óta – nem is problémamentes, elsősorban a kiberbiztonsági botrány és Kína emberi jogokhoz való hozzáállása (főleg Tibet kérdése) miatt. Mindazonáltal a keleti nagyhatalomnak érdekében állna barátságosabbá tenni a viszonyt, hiszen a Visegrádi Négyek tagországai közül csak Szlovákia

¹⁹ Chinese Language Courses at the Confucius Classroom in Prague.

<http://konfucius.upol.cz/pobočka-praha/kurzy-cinstiny/?lang=en>

²⁰ Czech Republic – China: An Eventful Decade. EIAS, 2020. <http://www.eias.org/op-ed/czech-republic-china-relations-an-eventful-decade/>

²¹ Official Website of the Confucius Institute of the Slovak University of Technology in Bratislava. <http://konfucius.sk/en/home/>

²² Official Website of the Confucius Institute of Comenius University of in Bratislava. <https://konfuciovinstitut.sk/en/>

²³ The Official Opening of Confucius Class (in Nitra). <https://www.uniag.sk/en/news-reader/items/the-official-opening-of-confucius-class/>

használ eurót, ez pedig a zóna kereskedelmileg legkívánatosabb partnerévé teszi.²⁴

A Balti államok

A Baltikum három országában összesen három Konfuciusz Intézet található, fővárosonként egy-egy. A Tallinni Egyetem intézménye 2010 óta működik, és itt a hagyományos nyelvi és kulturális oktatás mellett turizmussal és pénzügyekkel kapcsolatos kurzusokon vehetnek részt az e terület iránt érdeklődő diákok.²⁵ Észtországban ezen kívül Tartu városában működik Konfuciusz-katedra („teaching stand”), mely a kínai nyelv tanítására összpontosít különböző életkorú emberek és nagyobb csoportok számára.²⁶

Lettországban a rigai Lett Egyetemen található egy Konfuciusz Intézet 2011 óta.²⁷ Említésre érdemes az, hogy több helyen működik Konfuciusz-osztályterem – a Daugavpils Egyetemen 2013 óta, míg a Rigai Kulturális Középiskolában 2014 óta.²⁸

Litvániában szintén 2010 óta áll fenn a Vilniusi Egyetemen található intézet. Itt jelentős a hagyományos kínai harcművészet oktatása csakúgy, mint a kínai orvoslással kapcsolatos előadások.²⁹

Megállapítható, hogy az *Egy Övezet, Egy Út* program terjeszkedésével szinkronban a Balti államokba – a többi kelet-közép európai országhoz képest – viszonylag korán érkeztek meg a Konfuciusz intézetek. Működésük egyébként nem mentes a problémáktól: a rigai intézményt több alkalommal érte kemény kritika amiatt, hogy a kurzusok során a Tibet, Hong Kong vagy Tajvan kapcsán felmerülő kérdéseket az oktatók következetesen nem válaszolják meg arra hivatkozva, hogy nem tartozik a tananyaghoz. A Baltikum országainak kormányai mindig is barátságosan viszonyultak a dalai lámához és egyéb, száműzetésben élő tibeti politikusokhoz – valószínűleg ehhez viszonyítva került elő az a vád,

²⁴ *Slovakia and China – Challenges to the future of the relationship*. Kelemen Barbara, CEIAS 2020. <http://ceias.eu/slovakia-and-china-challenges-to-the-future-of-the-relationship/>

²⁵ Official Website of the Confucius Institute of Tallinn University. <http://www.tlu.ee/en/confucius-institute>

²⁶ *Chinese Week held successfully in Tartu*. <http://ee.china-embassy.org/eng/gzhd/t1458081.htm>

²⁷ Confucius Institute at Latvia University. <http://www.ci.lv/?cat=10&lang=en>

²⁸ Tea Ceremony at Daugavpils Confucius Classroom. <http://cilu.lv.chinesecio.com/en/node/798>

²⁹ Official Website of the Confucius Institute of Vilnius University. <http://www.vu.lt/en/news/2258-confucius-institute-at-vilnius-university>

hogy a Hanban „előrecomagolt” válaszokat ad ki az intézetek tanárainak, melyeket bevethetnek az esetleges kellemetlen, politikai töltetű kérdések esetében.³⁰

Románia

Magyarország és Lengyelország után Románia az a kelet-közép európai ország, mely a legtöbb, összesen négy Konfuciusz Intézettel rendelkezik.

A Nagyszeben (Sibiu) városában a Lucian Blaga egyetemen található intézmény európai viszonylatban is egészen korán, 2007-ben alapult. Ez az intézet is a mandarin kínai nyelv tanítását helyezi előtérbe, különös tekintettel a középiskolák mellett az általános iskolákra is.³¹

Románia időrendben második Konfuciusz Intézete a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen kezdte meg működését 2009-ben. Ugyanitt Konfuciusz-osztályterem is létrejött, ez a nyelvi kurzusok széles körét kínálja.³² A harmadik intézmény a brassói Transilvania Egyetemen nyitotta meg kapuit 2012-ben.³³

A „legifjabb” romániai Konfuciusz Intézet a fővárosban, a Bukaresti Egyetemen alapult meg 2013-ban. Ahogyan általában a fővárosi intézetek, úgy a bukaresti Konfuciusz Intézet is a többi romániai társánál gyakrabban szolgál tudományos konferenciák, kerekasztal-beszélgetések, könyvbemutatók és workshopok helyszínéként. Elsősorban ide érkeznek Kínából azok a delegációk, melyek a román-kínai bilaterális kapcsolatok fenntartásáért, illetve megerősítéséért felelősek.³⁴

Romániában összességében gördülékenyen, őket érő komolyabb kritika nélkül működnek a Konfuciusz intézetek, emellett pedig az általános iskolai kínai nyelvoktatás kivételesen elterjedt és népszerű.

Bulgária

Bulgáriában a Szófiai Egyetemen már 2006 óta működik Konfuciusz Intézet. A második és eddigi legújabb intézet Veliko Tarnovo város Szent Cirill és Metód Egyetemén jött létre 2012-ben. A kínai kultúra terjesztése és a mandarin nyelv oktatása a Konfuciusz intézeteken keresztül más bolgár városokban is erőtelje-

³⁰ Journalists investigate Chinese „soft power” in Baltic states. LSM 2019.

<http://eng.lsm.lv/article/politics/diplomacy/journalists-investigate-chinese-soft-power-in-baltic-states.a330901/>

³¹ Official Website of the Confucius Institute of Lucian Blaga University of Sibiu.

<http://confucius.ulbsibiu.ro/>

³² Official Website of the Confucius Institute of Babes-Bolyai University of Cluj-Napoca. <http://confucius.institute.ubbcluj.ro/>

³³ Official Website of the Confucius Institute of Transilvania University of Brasov.

<http://confucius.unitbv.ro/>

³⁴ Confucius Institutes – Bucharest, Romania. <http://en.cupl.edu.cn/info/1062/1951.htm>

sen jelen van: Konfuciusz osztálytermek Szófia és Veliko Turnovo mellett Plovdivban és Stara Zagorában is működnek.³⁵

S hogy milyen a fogadtatása a kínai puha erőnek Bulgáriában? A 2017-ben megjelent „In the name of Confucius” (Konfuciusz nevében) című, a Konfuciusz intézetek globális elterjedését bemutató dokumentumfilm kétségkívül megosztónak bizonyult a kelet-európai országban. Tény, hogy a film az intézetek világszerte történő elterjedésének lehetséges társadalmi kockázatait is bemutatja – ilyen a tudományos integritás elvesztése, az emberi jogi kódex vagy éppen a nemzetbiztonság megsértése, valamint a túlzott külföldi befolyás. Egyes nézők szerint a Kínai Népköztársaság Bulgáriát is ugyanúgy saját igényei szerint használja ki, mint a dokumentumfilmben bemutatott Kanadát, mások szerint azonban a Konfuciusz intézetek továbbra is mindenekelőtt a kínai kultúrával egyenlőek, s nem sokban különböznek a Goethe vagy a Cervantes intézetektől.³⁶

Egy dolog bizonyos: a bolgár kormány Kínával való gazdasági együttműködést illető ambícióiból láthatóan nem vesz vissza az intézeteket érő kritika. Összességében a korlátozott hatókör ellenére Kína jelenléte Bulgáriában növekszik. A vezető bolgár politikusok erőteljes szándéka volt, hogy együttműködjenek Kínával, és nagyobb részt kapjanak az *Egy Övezet, Egy Út* kezdeményezés beruházásaiból. Így a Bulgária részéről növekvő politikai érdeklődés alapján valószínű, hogy a Kínával való gazdasági kapcsolatok tovább fognak erősödni.

Szlovénia és Horvátország

Szlovéniában mindeddig egyetlen Konfuciusz Intézet működik – ez 2010-ben nyitotta meg kapuit a Ljubljana Egyetemen. Különlegessége, hogy a megszokott nyelvi és kulturális programok mellett az üzleti és befektetési világgal kapcsolatos tanfolyamok, foglalkozások kerülnek előtérbe.³⁷ Ezek szükségessége egyértelművé válik, ha számításba vesszük, hogy – bár Szlovénia első számú gazdasági partnere Kína –, ám a kis kelet-közép európai ország több társához hasonlóan hajlamos az USA-val építhető kapcsolatok felé húzni. A szlovén közvélemény megítélése szerint az utóbbi időben a keleti nagyhatalom sokkal inkább veszélyforrás és kockázat, mint partner. Mindazonáltal a kisebb-nagyobb befektetésekkel szinkronban a kínai nyelv terjesztése is halad Szlovéniában: Ljubljana

³⁵ Confucius Institutes – Sofia, Veliko Turnovo. <http://www.confuciusinstitute-velikoturnovo.bg/en/the-institute/about-us>

³⁶ Bulgaria: *Sofia's Residents Gain Insights into the Confucius Institutes as Instruments of the Chinese Communist Party*. Minghui.org, 2019.

³⁷ Official Website of the Confucius Institute of Ljubljana University. <https://ki.ef.uni-lj.si/en>

mellett Mariborban is lehetőség nyílik a Konfuciusz Intézet szervezésében az általános és középiskolás gyerekek mandarin kínai nyelvtanulására.³⁸

Horvátország helyzete több szempontból meglehetősen hasonló Szlovéniához: itt is csupán egyetlen Konfuciusz Intézet van jelen – ez a Zágrábi Egyetemen működik 2012 óta – s ez az intézet is nagyobb hangsúlyt fektet az üzleti oktatásra, mint legtöbb európai társa. Zágráb mellett a Fiumei (Rijekai) Egyetemen is létrejött egy Konfuciusz-osztályterem.³⁹

Szerbia, Albánia, Montenegró

A három egymással szomszédos, hasonló történelemmel rendelkező délkelet-európai ország Kínával való kapcsolata is hasonló módon alakult az évek során. Közülük először Szerbiában nyitotta meg kapuit Konfuciusz Intézet 2007-ben, a Belgrádi Egyetemen. Ebben az intézményben egy egyedi „A Kínai Kultúrát Kedvelők Klubja” is működik – ennek tagjai hozzáférhetnek több, mint ezer klasszikus és kortárs kínai regényhez (nem kizárólag mandarin kínai nyelven), valamint újonnan kiadott magazinokhoz a legváltozatosabb, többek közt gazdasági témákban is.⁴⁰ Szerbia időrendben második Konfuciusz Intézete Újvidéken (Novi Sad) alapult 2014-ben.⁴¹

A szerb-kínai kapcsolatok nem csupán a Balkán országainak viszonylatában, de európai léptékben mérve is kiemelkedően jók. A nem EU-tag Szerbia azt állítja, hogy Kína egyik legjobb barátja, legkomolyabb partnere lett Európában. Peking számos hatalmas projektben vett részt a Balkánon, ezek közül a legjelentősebb újonnan elfogadott beruházás a Budapest-Belgrád vasútvonal.⁴² Az elmúlt évtized beruházásai alapján világos, hogy a „kínai út”, amely például Afrikában vagy Dél-Ázsiában javában zajlik, alkalmasabb a kevésbé szabályozott, pluralista országok számára, Szerbia pedig épp ilyen.

Albánia eddigi egyetlen Konfuciusz Intézete a Tiranai Egyetemen nyílt 2013-ban. Albánia geopolitikai szempontból fontos az európai periférián, ahol hidat képezhet Európa és Ázsia között. Bár természeti erőforrásokban gazdag,

³⁸ *Confucius Institute – Bridge between Slovenia and China.*

<http://efnet.si/en/2012/12/05/confucius-institute-cultural-bridge-between-slovenia-and-china>

³⁹ Confucius Institute opens at the University of Zagreb.

<https://culture360.asef.org/resources/confucius-institute-university-zagreb/>

⁴⁰ Official Website of the Confucius Institute of Belgrade University.

<http://old.fil.bg.ac.rs/konfucije/about%20us.html>

⁴¹ Official Website of the Confucius Institute of the University of Novi Sad.

<https://www.uns.ac.rs/index.php/en/international-cooperation/support/confucius-institute>

⁴² Serbia – China’s Open Door to the Balkans. Philippe Le Corre, Vuk Vuksanovic. The Diplomat, 2019. <https://thediplomat.com/2019/01/serbia-chinas-open-door-to-the-balkans/>

Délkelet-Európa egyik legfejletlenebb állama. 2016-ban Kína albániai nagykövete a kínai-albán kapcsolatokat „hagyományos, ám új gyümölcsöt hordozó barátságként” jellemezte.⁴³

Montenegróban – Albániához hasonlóan – eddig egyetlen Konfuciusz Intézet működik, a viszonylag fiatal intézmény 2015 óta áll fenn a Montenegrói Egyetemen. Ami a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat illeti, nyilvánvaló, hogy Kína fokozatosan növeli gazdasági és társadalmi befolyását, és infrastruktúrát épít ki Montenegróban – ez pedig, ahogyan több más 17+1 ország esetében, nem marad kritika nélkül.⁴⁴

Bosznia-Hercegovina és Macedónia

Ahogyan a bosnyák-kínai kapcsolatok megélénkülése, úgy az első és eddigi egyetlen Konfuciusz Intézet megalapulása is későn érkezett el a többi tárgyalt országhoz viszonyítva. A szóban forgó intézmény 2014-ben jött létre a Szarajevói Egyetemen.⁴⁵ Habár ez a Konfuciusz Intézet a Bosznia és Kína közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok 20. évfordulójának alkalmából nyitotta meg kapuit, a Kínai Népköztársaság tényleges beruházásai csak 2013-tól kezdődtek el. Ezek közül a legjelentősebbek olyan infrastrukturális és energiával összefüggő projektek, mint a Banja Lukához közeli Stanari hőerőmű vagy a Banja Luka és Prijedor közti főút.⁴⁶

Észak-Macedóniában 2013-tól működik Konfuciusz Intézet a szkopjei Szent Cirill és Metód Egyetemen.⁴⁷ Ahogyan a többi kevésbé fejlett, nem olyan régóta független nyugat-balkáni ország, úgy Macedónia is a fontossági sorrend élén szerepel Kína számára az *Egy Övezet, Egy Út* programot illetően. Észak-Macedónia kínai állami banki kölcsönöket és fejlesztési együttműködési alapokat egyaránt kapott. Ez volt a 17+1 együttműködési platform első országa, amely felhasználta az infrastruktúra-projektek számára rendelkezésre bocsátott 10 milliárd dolláros hitelkeretet. Ezen kívül ez az első olyan európai ország, ahol Kína megpróbálta megvalósítani az Ázsiában és Afrikában már tesztelt fejlesztési

⁴³ Office of Confucius Institutes – Confucius Institute at the University of Tirana.

<https://kzxy.bfsu.edu.cn/info/1088/1253.htm>

⁴⁴ Confucius Institute opens in Crna Gora, Montenegro. China AidData, 2015.

<https://china.aiddata.org/projects/42954?iframe=y>

⁴⁵ Official Website of the Confucius Institute of Sarajevo University.

http://old.unsa.ba/s/index.php?option=com_content&task=view&id=2515&lang=english

⁴⁶ Overview of Bosnia-China Relations. China-CEE External Relations Briefing, 2020.

<https://china-cee.eu/2020/12/02/bosnia-herzegovina-external-relations-briefing-overview-of-the-relations-between-peoples-republic-of-china-and-bosnia-and-herzegovina-in-2020/>

⁴⁷ Official Website of the Confucius Institute of St Cyril and Method University of Skopje. <http://nubsk.edu.mk/en/services/users/confucius-institute>

együttműködési modellt egy általános iskola teljes finanszírozásával és megépítésével (Rajko Žinzifov Kisela Voda községben).⁴⁸

Konklúzió

Bizonyosan megállapítható, hogy a Konfuciusz intézetek Kína puha erő kifejtésének legjelentősebb és valószínűleg leghasznosabb eszközei. A KKE-régióban való jelenlétüket vizsgálva láthatjuk, hogy szinte mindig van összefüggés az intézetek működése és az adott országgal, sőt, egy-egy várossal való gazdasági-kereskedelmi kapcsolat között. Egyes helyeken az intézmények kínálata túlmutat az általános nyelv- és kultúráközvetítésen, s mintegy „tematikussá” válik az adott partneregyetem vagy a város valamely kínai birtokban lévő intézményének igényei szerint. Azon országokban, ahol a keleti nagyhatalommal való kapcsolat intenzív és összességében barátságos, az új Konfuciusz intézetek alapulása is gyakoribb, működésük dinamikusabb.

A Konfuciusz intézetek hálózata és Kína gazdasági-kereskedelmi érdekérvényesítése között egyértelmű a kapcsolódás. Ezzel együtt viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy elsődleges funkciójukat, a kínai nyelv és kultúra megismertetését és népszerűsítését mennyire nagyszerűen ellátják ezek az intézmények. Nem egy dolog miatt érheti kritika a keleti nagyhatalmat, azonban kultúrája nem csupán sokrétű és lenyűgöző, de ugyanannyira méltó a megismerésre, mint bármelyik nyugati országé. Az pedig, aki a rendkívül összetett mandarin kínai nyelvet akár csak középfokon elsajátítja, komoly előnnyel indul a munka világában. Mindemellett egy Konfuciusz Intézet olyan betekintést enged Kínába, melyre szükségünk lehet ahhoz, hogy árnyaltabb képet alakíthassunk ki a világban zajló folyamatokról.

⁴⁸ *The Place of North Macedonia in China's Strategy for the Western Balkans.* Ana Kristinovska, Konrad Adenauer-Stiftung 2020.

A DEBRECENI AKADÉMIAI BIZOTTSÁG ÉLETÉBŐL

A glikogénanyagcserétől a protein foszfatázokig¹

Gergely Pál

biokémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Debrecen

Foszfatázterek és az élet kialakulása

A foszfáttartalmú vegyületek az élő szervezetek alapvető alkotórészei. A foszfor (a periódusos rendszer 15. eleme) külső elektronhéján öt elektront tartalmaz, ezért öt kémiai (kovalens) kötést létesíthet: pl. négy oxigénatommal kapcsolódva foszfátaniont alkot. A foszfátvegyületek bőségesen előfordulnak a Földön. Vízoldékonyságuknak köszönhetően nagy koncentrációban rendelkezésre álltak az élet kialakulásának kezdetén és stabil észtereket, anhidrideket alkotva részt vettek a biológiailag fontos molekulák létrehozásában.

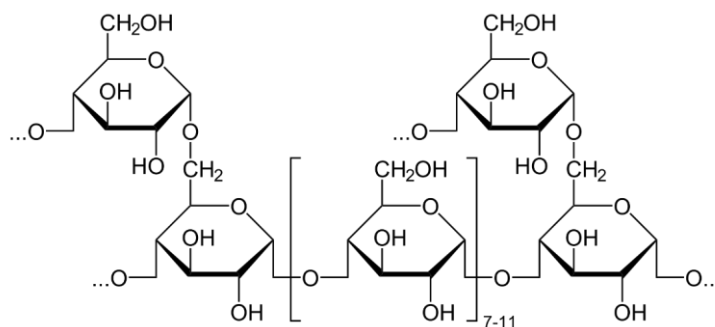
Az élet keletkezéséhez vezető fontos lépés az ATP (adenozin-5'-trifoszfát) képződése lehetett, segítve polinukleotidok (DNS, RNS) kialakulását, ami a genetikai információ alapjait határozta meg. A dezoxiribonukleinsav (közismert magyar rövidítése: DNS) összetett molekula, amely a genetikai információt tárolja magában, ez az örökítőanyag. A DNS heterociklusos bázisait (adenin, guanin, citozin, timin) foszfátdiészter-kötések kapcsolják a 2-dezoxi-D-ribóz egységekhez. A DNS genetikai kódja 20 különböző aminosavat határoz meg. A genetikai kód az a kódrendszer, amellyel a sejtek nukleinsavaiban található információ fehérjékké fordítódik le: a folyamatot translációnak nevezik. Az ATP újabb fontos szerepe a fehérjeláncokban található aminosav-oldalláncok poszttranszlációs (fehérjeszintézist követő) foszforilációja. Néhány aminosav (szerin, treonin és tirozin) foszfátészter módosítása a fehérjékben a szabályozás új lehetőségét teremtette meg.

A glikogénfoszforiláz színre lép

A fehérjék foszfáttartalma több mint 100 éve ismert, mégis ennek jelentőségét az enzimfehérjék aktiválásának szabályozásában csak jóval később ismerték fel. Az enzimek foszfátcsoporttal történő reverzibilis kovalens módosítása a glikogénanyagcsere tanulmányozása során vált ismertté. A glikogén olyan energiaraktárat jelent, amely gyorsan mobilizálható hirtelen fellépő glükózigény esetén. A

¹ Az MTA Debreceni Akadémiai Bizottságban 2021. február 24-én elhangzott előadás alapján összeállított áttekintés.

glikogén a máj tömegének 8%-át is alkothatja, funkciója a rövidtávú energiaraktározás az állati sejtekben. A glikogén szinte minden sejttypusban megtalálható, de elsősorban a májban és az izmokban jelentősebb a mennyisége (1. ábra).

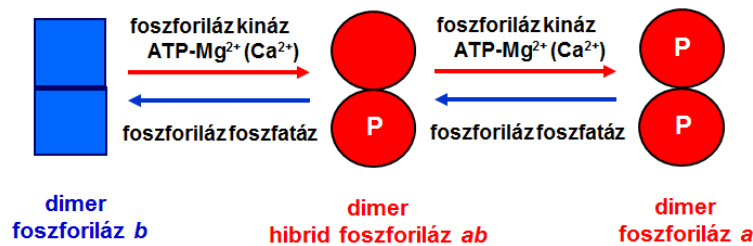
1. ábra. A glikogén a glükóz elágazó láncú poliszacharidja.

Carl F. Cori és *Gerty T. Cori* elsőként izolálta a glikogén lebomlásának termékét, a glükóz-1-foszfátot. Meghatározták, hogy reakciót a glikogénfoszforiláz (továbbiakban foszforiláz) enzim katalizálja, és hogy ez az első lépése annak a folyamatnak, ahogyan az energiaraktárként funkcionáló glikogénből glükóz keletkezik. Kimutatták, hogy a glikogénanyagcsere kulcsenzime két, egymásba átalakítható katalitikusan aktív (*a*) és inaktív (*b*) formában található a vázizomban. Felismerték, hogy az enzim aktivitását különböző metabolitok (a szervezet anyagcsereje során képződő viszonylag kis molekulatömegű szerves molekulák) befolyásolják: pl. a foszforiláz inaktív formáját az AMP (nukleotid) aktiválja. 1947-ben a tudós házaspár orvostudományi Nobel-díjat kapott a „glikogén katalitikus átalakításának felfedezéséért” (1).

Edwin G. Krebs és *Edmond H. Fischer* 1950-es évek közepén ismerte fel, hogy a foszforiláz aktív formáját ATP felhasználásával egy enzim (foszforiláz kináz) katalizálja: foszfátészter kötést alakít ki a foszforiláz egyik szerin aminosavmaradékával. Később meghatározták, hogy a 841 aminosavból álló foszforiláz alegységben csak egyetlen szerin hidroxiloldallánc foszforilálódik. Kimutatták, hogy az aktív formát a foszforiláz foszfatáz a foszfátcsoport kihalásásával inaktív foszforiláz *b* enzimmé alakítja vissza. Ez a kísérlet indította el a fehérjék foszforilációjának megismerését, majd karrierjét.

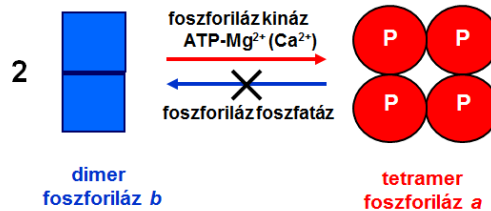
1970-ben kapcsolódtam be a glikogénanyagcsere kutatásokba, amikor az egyetem elvégzése után Bot György professzor kutatócsoportjába kerültem (Debreceni Orvostudományi Egyetem, Orvosi Vegytani Intézet). Az intézet kutatási profilja elsősorban biokémiai volt, fókuszban a vázizomból izolálható és kristályosítható enzimmel a foszforilázal. Miután megismertem az alapvető módszereket és megtanultam a foszforiláz enzim tisztítását nyúl vázizomból, elkezdhettem az enzim reverzibilis foszforilációjának tanulmányozását.

Kimutattuk, hogy a két azonos fehérjeláncból (alegységből) álló dimer foszforiláz *b* aktiválása, foszforilációja átmeneti, hibrid foszforiláz *ab* formán keresztül játszódik le *in vitro* (a kémcsőben) és *in vivo* (kísérleti állatok vázizmában) is. A hibrid foszforiláz aktivitása azonos a teljesen foszforilált formával (2,3), sőt a vázizomban hormonális hatásra nem is képződik a teljesen foszforilált fehérje (2. ábra). Az általunk kidolgozott módszerek alapján számos kutató igazolta a hibrid forma képződését emlősoktól rovar szövetekig.

2. ábra. A foszforiláz kináz ATP-Mg jelenlétében hibrid, majd teljesen foszforilált enzimfehérje képződését katalizálja.

A dimer foszforiláz *a* laboratóriumi körülmények között tetramer, négy alegységből álló enzimmé alakulhat. A tetramer forma képződhet a környezet hőmérsékletétől függően változó testhőmérsékletű állatokban, pl. békában is. Kimutattuk (3. ábra), hogy csak a dimer foszforiláz *a* defoszforilációját katalizálja a foszforiláz foszfatáz, a tetramer formát nem (4).

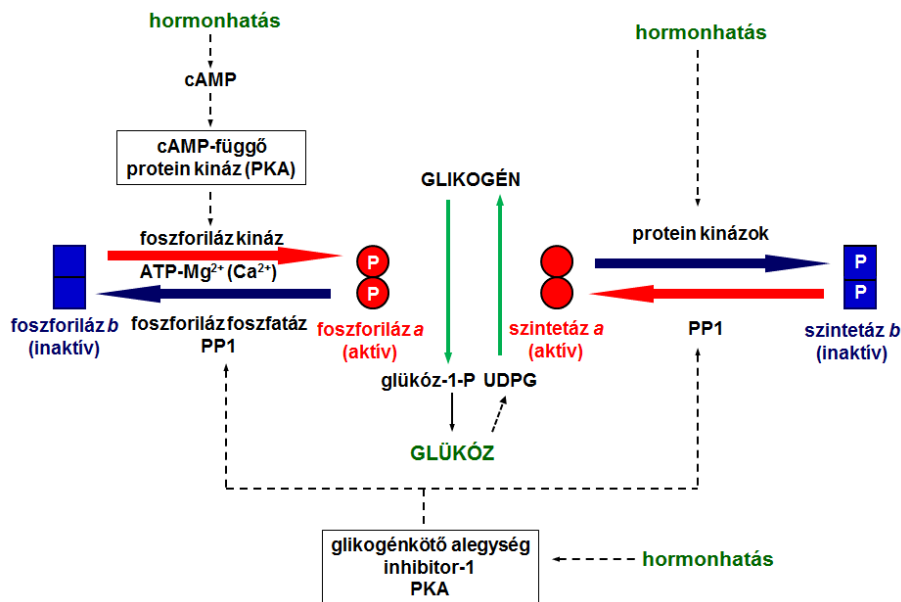
3. ábra. A tetramer foszforiláz *a* nem szubsztátja a defoszforilációs reakciót katalizáló foszforiláz foszfatáznak

A glikogénanyagcsere szabályozása

Következő munkáinkban a glikogénanyagcsere összetett szabályozásával foglalkoztunk. E. G. Krebs és munkatársai az 1960-as években felderítették az összetett folyamat alapvető részleteit. A glikogén lebontása a célsejt felszínén található receptor aktiválásának tulajdonítható: pl. vázizomban adrenalin kapcsolódik a receptorhoz és a sejten belül ATP-ből ciklikus-AMP (cAMP) képződik. A cAMP

aktivál egy fehérjéket foszforilálni képes protein kinázt, ami foszforilációs reakciósorozatot indít be.

A cAMP-függő protein kináz (PKA) fontos szerepet játszik a glikogén szintézis és lebontás koordinálásában, mivel a szintetáz foszforilációjával a glikogén szintézis leállítását, a foszforiláz kináz aktiválásával elősegíti a foszforiláz *a* képződését és ezzel a glikogén lebontását, vércukor képződését a tartalék szénhidrátból. A hormonok szabályozása kettős, vagy a glükóz felszabadulását segítik elő a foszforiláz aktiválásával, vagy a glükóz raktározását glikogénné a szintetáz aktiválásával. A két kulcsenzim szabályozása ellentétes: foszforilációs folyamatok a glükóz (vércukor) képződéséhez, míg defoszforilációs folyamatok a glükóz raktározásához vezetnek (4. ábra).

4. ábra. Foszforilációs enzimkaszád hozza létre az aktív foszforilázt, míg a foszfatázok (PP1) által katalizált defoszforilációs reakciók a glikogén képződését segítik elő. A kulcsenzimek foszforilációs-defoszforilációs átalakulását többféle hormon befolyásolja.

Munkacsoportunk a glikogénanyagcsere defoszforilációs folyamatainak vizsgálatával kapcsolatban ért el jelentősebb eredményeket. A glikogén lebontását és felépítését katalizáló enzimrendszer fehérje-fehérje kölcsönhatásokkal kapcsolódik a poliszacharid molekulához. A foszfatáz gátlását az enzimkaszád foszforilációs sorozatának is tulajdonítható, amelyet a PKA indít el. A cAMP hatására

aktiválódó enzimből szabaddá válik a regulátor alegység (R), ami hatékonyan gátolja a foszfatáz aktivitását (5). Néhány évvel később más munkacsoportok is megerősítették felismerésünket és a gátlás mechanizmusára is fény derült. A PKA ezután foszforilálja foszforiláz kinázt. Többféle módon is igazoltuk, hogy a foszforilált foszforiláz kináz – ami maga is szubsztrátja a foszfatáznak – hatékonyan gátolja a foszfatázt (6). Tehát az enzimkaszád foszforilációs sorozata aktív foszforiláz *a* képződéséhez vezet, ugyanakkor a kétféle kináz aktivált állapotukban gátolja a defoszforilációt, ezzel a jelátviteli folyamatban képződött glikogénlebontó enzim hatása tartósan megmarad.

A glikogénanyagcsere szabályozásának sajátos koordinálását végzi a hormonális hatásra (vázizomban az adrenalin, májban a glükagon) képződő cAMP: egyrészt foszforilációs folyamatokat indít be, másrészt a foszfatáz gátlásával megőrzi a fehérjék foszforilációs állapotát. Ezért tanulmányoztuk a foszfatáz aktivitásának változását májban hormonok hatására. Megállapítottuk, hogy a glükagon csökkentette, míg az inzulin növelte a foszfatáz aktivitását élő állatokban is (7).

Vizsgáltuk a foszforiláz/szintetáz rendszer összehangolt szabályozását is különböző intermedierek (metabolitok) hatására. Eredményeink közül a fruktóz-1-foszfáttal végzett kísérleteinket mutatjuk be. A fruktóz gyümölcsökben és zöldségekben előforduló monoszacharid (gyümölcscukor). Az utóbbi évtizedekben világszerte jelentősen megnövekedett a fruktóz bevitele, elsősorban az üdítőitalokban használt magas fruktóz tartalmú kukoricakeményítő szirup által. Fogyasztásában Magyarország az Egyesült Államok után az „előkelő” 2. helyen áll. A fruktóz a glükóztranszporter fehérjék révén szívódik fel a bélből és jut a vérből a májba, ahol előbb fruktóz-1-foszfáttá alakul, majd bekapcsolódik a glikolízisbe. A fruktózintolerancia előfordulása világszerte széles keretek között ingadozik. A fruktózérzékenység tünetei hasonlóak a tejcukor-érzékenységhez. A fruktózt az inzulintól függetlenül használja fel a szervezet: a fruktóz szelektíven a máj glikogénraktárait tölti fel.

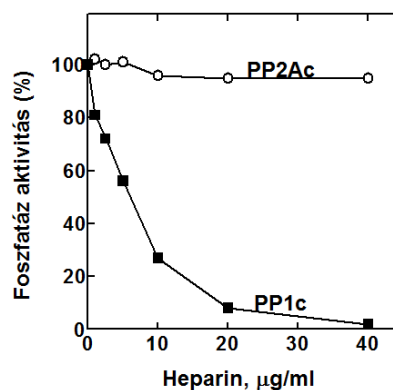
Kimutattuk, hogy a májban felhalmozódó fruktóz-1-foszfát gátolja a foszforiláz *a* defoszforilációját és megszünteti a szintetáz aktiválásában észlelt latenciát („késést”). Mivel a fruktóz-1-foszfát gátolja a foszforiláz *a* aktivitását is, ezért nincs glikogénlebontás. A fruktóz-1-foszfát viszont stimulálja a szintetáz aktivitását, ami a glikogén szintéziséhez vezet. Az általunk megfigyelt két hatás összegződése jól magyarázza, hogy fruktóz terhelést követően vagy örökletes fruktózintolerenciában a magas glikogéntartalom és a foszforiláz aktív formájának (*a*) képződése ellenére hipoglikémia észlelhető, amely glükagonnal sem befolyásolható (8).

Protein foszfatázok

Az 1970-es években egyre több foszforilált fehérje defoszforilációját katalizáló foszfatázt ismertek meg. Elnevezésük a foszfoszubsztrát alapján történt, így pl.

foszforiláz foszfatáz és szintetáz foszfatáz. P. Cohen és munkatársai felhasználva a jelentős mennyiségű korábbi megfigyeléseket, új csoportosítási módszert javasoltak. Két alapvető típust különböztettek meg: PP1 (Protein Phosphatase 1) és PP2A. A PP1 aktivitását (defoszforilációs reakcióját) hőstabil fehérjék (inhibitor-1 és 2) gátolják, míg a PP2A aktivitására hatástalanok. A glikogénanyagcserében szerepet játszó foszfatázok PP1 típusnak felelnek meg (vö. 4. ábra).

Korábbi kísérleteinkben a kináz/foszfatáz szabályozást sokoldalúan vizsgálva megállapíthattuk, hogy ha egy hatás a kináz aktivitását növeli, akkor a foszforiláció minél nagyobb mértékének az eléréséhez előnyös az ellentétes folyamat, a foszfatáz gátlása. Érdeklődésünk a heparin alkalmazása felé fordult. A heparin egy mukopoliszacharid és jól ismert antikoaguláns, amelyet széles körben alkalmaznak véralvadásgátlóként. A molekula anionos (negatív) töltéssűrűsége miatt számos kationos fehérjével komplexet alkot, és így azok biológiai tulajdonságait megváltoztatja. Ismert volt, hogy a heparin jelentősen növeli a foszforiláz kináz aktivitását. Mi azt igazoltuk, hogy fokozza az enzim kalciumion iránti affinitását. A heparin (bár semmiképpen sem tekinthető fiziológias effektornak) gátolta foszfatáz preparátumunk aktivitását is - tudtuk, hogy preparátumunk kétféle enzim (PP1 és PP2A) keveréke. Ekkor került kereskedelmi forgalomba a heparin szilárd hordozóhoz kötött formája a heparin-Sepharose. Keverékünket elkülönítettük a kétféle foszfatázra heparin-Sepharose kromatográfiával. A nem kötődő fehérje PP2A, míg a kötődő PP1 enzimnek bizonyult. Az 5. ábra szemlélteti, hogy a heparin csak a PP1 aktivitását gátolta (9).

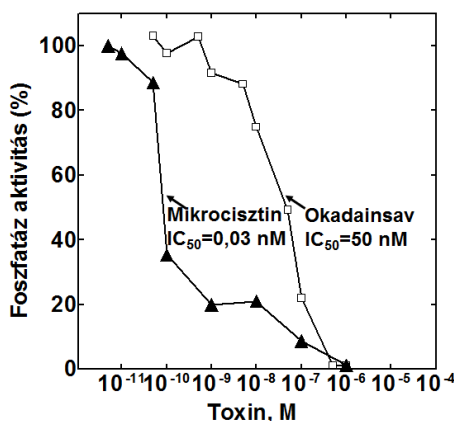
5. ábra. Heparin-Sepharose kromatográfiával elválasztott foszfatázok gátlása. A heparin a PP1c-t teljes mértékben gátolja, a PP2Ac-ra viszont nincs hatással. Az ábrán a PP1c és PP2Ac jelölések a foszfatázok katalitikus alegységeire utalnak.

Kísérleteinkben használt heparinnak élettani jelentősége természetesen nincs, eredményeinket elsősorban a foszfatázok megkülönböztetésére, elválasztá-

sukra és tisztításukra lehet felhasználni. Ezt követően azt is igazoltuk, hogy heparin-Sepharose kromatográfiával a szövetkivonatokban jelen lévő holoenzimek (nemcsak a katalitikus alegységek) is elválaszthatók (10). Sok munkacsoport alkalmazta módszerünket sikerrel. Napjainkban nem szokás szövetekből enzimeket tisztítani, de az expresszált, ún. rekombináns foszfatáz tisztítási protokollja is tartalmaz heparin-Sepharose kromatográfiát.

A következő években számos természetes eredetű, foszfatáz aktivitást jelentősen gátló molekulát ismertek fel. Nyers hal fogyasztás és kagyló ételmérgezések vezettek az első természetes eredetű foszfatázgátló toxin az okadainsav felismeréséhez. A cianobaktériumok által termelt mikrocisztinek a legmérgezőbbek. A különleges kémiai szerkezetű gyűrűs vegyületek (heptapeptidok: hét aminosav alkot gyűrűt, ezek közül több olyan, ami fehérjék felépítésében nem vesz részt) közül a mikrocisztin-LR tekinthető a legveszélyesebb toxikus vegyületnek.

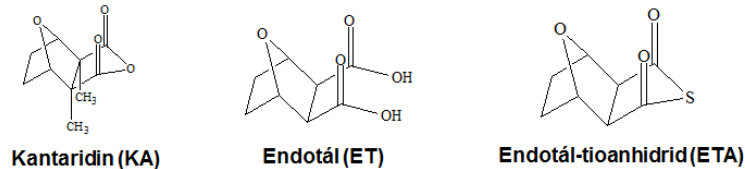
A 6. ábrán két toxin PP1 aktivitást gátló hatását mutatjuk be. Az okadainsav a PP1 aktivitását rendkívül kis koncentrációban gátolja. A mikrocisztin-LR az 1-es és a 2A típusú foszfatázok (PP1 és PP2A) leghatékonyabb gátlószere (10⁻¹⁰ M!). A mikrocisztin-LR és a foszfatázok közötti kölcsönhatás magában foglalja a kovalens kötés kialakulását a mikrocisztin-LR és a foszfatáz egyik aminosavmaradéka között.

6. ábra. Okadainsav és mikrocisztin hatása a PP1 aktivitására. Az IC₅₀ érték az enzim 50 százalékos aktivitáscsökkenését okozó toxinkoncentrációt jelöli.

A foszfatázok aktivitását gátló molekulákat – bár hatásmechanizmusok csak az utóbbi években vált ismertté – már az ókorban is alkalmazták. A spanyol légy néven legendássá vált afrodiziákum alapanyaga tulajdonképpen a smaragdzöld kőrösbogár. A bogarakat kiszárították, és finom porrá őrölték, így bele lehetett keverni bármilyen italba. A természetes molekula (kantaridin) szerkezete három

gyűrűt tartalmaz. Szerkezetileg igen hasonló szintetikus vegyületeket herbicidként használnak (7. ábra).

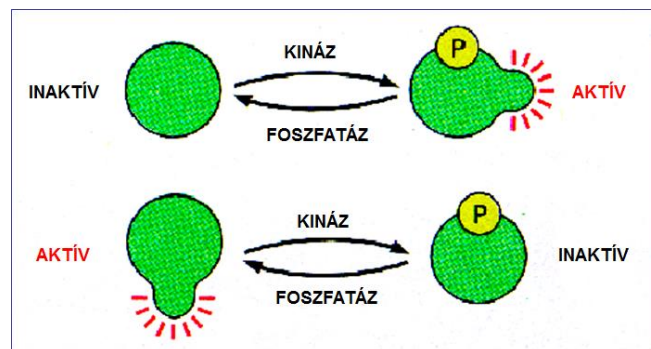

7. ábra. A kantaridin és származékai.

Herbicidnek nevezzük a széles körben elterjedt gyomirtó szert. Az endotált és az endotál-tioanhidridet az EU-ban már nem alkalmazzák, de a világ számos helyén gyomirtó szerként még használják. Mindhárom vegyület vizsgálatával megállapítottuk, hogy májkárosító és hepatotoxikus hatásuk a foszfatázok aktivitás-gátlásának tulajdonítható (11).

A fehérje foszforiláció karrierje

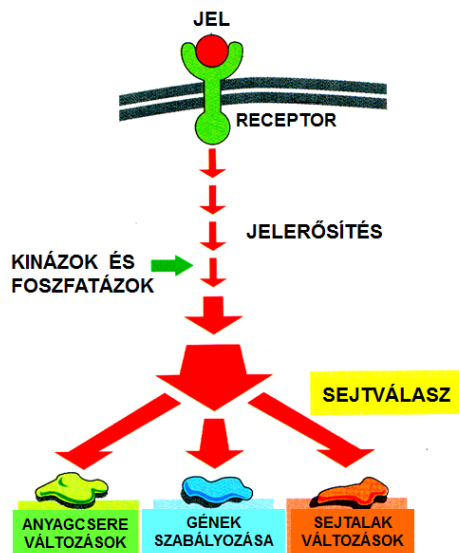
Az 1980-as évektől a sejtfolyamatok foszforilációs-defoszforilációs szabályozása már virágkorát élte, habár a protein kinázok és foszfatázok tekintetében, mai tudásunkhoz viszonyítva, még csak néhány kináz és foszfatáz volt ismert. A cAMP-függő protein kináz felfedezése indította be azt a tudományos felfedezés sorozatot, aminek következtében nagyszámú enzimfehérjéről bizonyosodott be, hogy aktivitásukat foszforiláció szabályozza. Foszfátcsoport(ok) beépülése az aminosavoldalláncokba olyan szerkezeti változásokat hoznak létre, ami az enzimmolekulák élettani funkcióját módosítják: aktiválják vagy inaktíválják (8. ábra).

8. ábra. Enzimfehérjék foszforilációja bekapcsolja vagy kikapcsolja a molekula katalitikus aktivitását. Vannak enzimek, amelyekbe csak egyetlen foszfátcsoport épül be kináz hatására ATP-ből, míg vannak olyanok, amelyeket többféle kináz foszforilál különböző aminosavmaradékon – elsősorban szerin, treonin vagy tirozin oldalláncokon.

Enzimek mellett a sejt nagyon sokféle fehérjemolekulája is foszforilálódhat és a legkülönbözőbb sejtfunkciók módosulnak és szabályozódnak. A sejtek és szervek szabályozásában ezek a jelátviteli folyamatok kinázok és foszfatázok közvetítésével a legkülönbözőbb hatásokat érhetik el. A 9. ábra leegyszerűsítve szemlélteti a jelátviteli folyamat alapjait. Hasonlít az 1. ábrán bemutatott sémára, ami az első megismert jelerősítő kaszkád volt.

A sejtfelszíni receptorhoz (ez is fehérje) kapcsolódó ligand (lehet kisméretű molekula vagy fehérje, mint az inzulin vagy a növekedési hormon) a sejten belül kinázok közvetítésével felerősíti a külső jelet. Ebben a jelerősítési folyamatban kinázok vesznek részt. A változás tartósan megmarad, ha a foszfatázokat élettani vagy kórélettani folyamatok gátolják és lecseng, amikor a foszfatázok a jelerősítő lépéseket kikapcsolják. Egy adott sejtípusban sokféle jelátviteli folyamat működik, ezek gyakran egymástól nem függetlenek, kölcsönhatásuk bonyolult rendszereket alkotnak.

9. ábra. Jelátviteli folyamat általános sémája: módosíthatja az anyagcserét, gének kifejeződését, sejt alakváltozását, sejtosztódást stb.

Edwin G. Krebs és *Edmond H. Fischer* 1992-ben közösen megkapta az orvostudományi Nobel-díjat a fehérjék foszforilációját érintő felfedezéseikért (12,13). Úttörő munkásságuk megalapozta modern molekuláris szemléletünket a sejtek, szervek és egyedek komplex működésének megértéséhez. A célfehérjék foszforilációs állapotát a foszforilációs és defoszforilációs folyamatok egyensúlya

(a kináz és foszfatáz aktivitások aránya), a jelpályák átmeneti vagy tartós bekapcsolása határozza meg. A fehérje foszforiláció során a sejt fehérjéinek közel fele foszforilálódik (akár többszörösen is) és sokféle sejtfunkció módosul, szabályozódik. Anyagcsere folyamatok gyors változása (pl. az inzulin vagy az adrenalin hatása, receptor szenzitizálás/deszzenzitizálás) mellett hosszan tartó hatások a génexpresszió módosításával (pl. sejt differenciálódás, onkogenezis, túlélés, apoptózis) érhetőek el.

Genom: kinázok és foszfatázok

Jelen sorok írójának nincs köze az elmúlt pár évtized molekuláris biológiai forradalmához, a genomika korának beköszöntéhez. Mégis úgy érzem, hogy a kinázok és foszfatázok ebben az új korszakban is megállják a helyüket. A kevésbé jártas olvasó kedvéért röviden erről a jelentős fordulatról. A genom egy szervezet teljes örökítő információját jelenti, amely a DNS-ben van kódolva (egyes vírusokban, pl. a koronavírusban RNS-ben), beleértve a géneket: az aminosavak kapcsolódási sorrendjét, a fehérjék elsődleges szerkezetét és a nem kódoló szekvenciákat is. 20 éve ismert az emberi genom teljes szekvenciája (kb. 3000 millió bázispár). Mai ismereteink szerint 20-22 ezer fehérjét kódoló gén található genomunkban. Érdekességként egy baktériumban (*E. coli*) közel 4300, az élesztőben (*S. cerevisiae*) 6275 gén. A különbség látszólag nem nagy, de az eredmény szembeszökően óriási. Több ok mellett a szabályozási folyamatok bonyolultsága az egyik lényeges eltérés.

A jelátviteli folyamatokhoz vezető irodalmi és saját megfigyelések bemutatása során csak néhány foszforilációt-defoszforilációt katalizáló enzimet említettem. A humán genom projekt megismerését követő két évtizedben közel 500 kináz és 180-260 foszfatáz gént feltételeznek. További gének fehérjetermékei ezek szabályozásában, sejten belüli lokalizációjukban stb. vesznek részt. A kináz/foszfatáz rendszer és kölcsönható fehérjéi a humán genom közel 4-5 %-át jelentik! A jelátvitel és annak szabályozása egy enzimfehérje (foszforiláz) módosításával kezdődött és hatalmas lehetőségeket, új távlatot nyitott.

Szüleim támogatása tette lehetővé, hogy a családi hagyományokkal szakítva nem orvosi pályára kerültem, hanem ifjúkori szenvedélyem a kémia vezérelhetett pályaválasztásomban. A biokémia csodálatos világa vezetett további pályámon élvezve családom megértő támogatását. Az elmúlt ötven évben nagyon sok kiváló kutatótársammal dolgozhattam. Néhányuk szerzőként mutatkozik be a válogatott hivatkozásokban.

Irodalom

1. C. F. Cori and G. T. Cori: *Polysaccharide phosphorylase*. Nobel Lectures, December 11, 1947 <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1947/cori-cf/lecture/>
2. G. Bot, E. F. Kovács, P. Gergely: *Partial phosphorylation of muscle phosphorylase: I. Formation of a hybrid phosphorylase in vitro*. Biochim. Biophys. Acta 370, 70-77 (1974)
3. P. Gergely, E. F. Kovács, G. Bot: *Partial phosphorylation of muscle phosphorylase: II. Formation of a hybrid phosphorylase in vivo*. Biochim. Biophys. Acta 370, 78-84 (1974)
4. G. Bot, P. Gergely: *Formation of tetramer phosphorylase a in vivo*. FEBS Lett. 24, 7-10 (1972)
5. P. Gergely, G. Bot: *The control of phosphorylase phosphatase by cAMP-dependent protein kinase*. FEBS letters 82, 269-272 (1977)
6. P. Gergely, G. Vereb, G. Bot: *Thiophosphate-activated phosphorylase kinase as a probe in the regulation of phosphorylase phosphatase*. Biochim. Biophys. Acta 429, 809-816 (1976)
7. I. Farkas, B. Tóth, G. Bot, P. Gergely: *Hormonal regulation of phosphorylase phosphatase activity in rat liver*. FEBS Lett. 203, 253-256 (1986)
8. P. Gergely, B. Tóth, I. Farkas, G. Bot: *Effect of fructose 1-phosphate on the activation of liver glycogen synthase*. Biochem. J. 232, 133-137 (1985)
9. P. Gergely, F. Erdődi, G. Bot: *Heparin inhibits the activity of protein phosphatase-1*. FEBS Lett. 169, 45-48 (1984)
10. F. Erdődi, C. Csontos, G. Bot, P. Gergely: *Separation of rabbit liver latent and spontaneously active phosphorylase phosphatases by chromatography on heparin-sepharose*. Biochem. Biophys. Res. Commun. 128, 705-712 (1985);
11. F. Erdődi, B. Tóth, K. Hirano, M. Hirano, D.J. Hartshorne, P. Gergely: *Endothall thioanhydride inhibits protein phosphatases-1 and-2A in vivo*. Am. J. Physiol. 269, C1176-C1184 (1995)
12. E. G. Krebs: *Protein phosphorylation and cellular regulation, I*. Nobel Lecture, December 8, 1992 (Nobel Lectures in Physiology or Medicine 1991 – 1995 <https://doi.org/10.1142/3406>)
13. E. H. Fischer: *Protein phosphorylation and cellular regulation, II*. Nobel Lecture, December 8, 1992 (Nobel Lectures in Physiology or Medicine 1991 – 1995 <https://doi.org/10.1142/3406>)

Összefoglalás

Az evolúció során kialakuló fehérje foszforilációja az egyik legjelentősebb poszttranszlációs módosítás. A protein kinázok által katalizált folyamatban képződő foszforilált aminosavak a fehérjék felszínén mélyreható szerkezeti változásokat hoznak létre. A kovalens kötéssel kapcsolódó foszfátcsoport a célfehérjék térszerkezetét megváltoztatva módosítja annak biológiai funkcióját és új kölcsönhatások alakulnak ki. A fehérjék foszforilációja a jelátviteli folyamatok hálózatát alakítja ki, meghatározva a sejtválaszt a külső ingerekre. A rövid áttekintésben a szerző és munkatársai áttekintik a glikogénanyagcsere szabályozásában elért korai eredményeiket. Bemutatnak a protein foszfatázokra ható gátló molekulákkal kapcsolatos kísérleteiket is.

A napfény árnyoldalai

Remenyik Éva

bőrgyógyász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

A napfény az élet forrása. A fotoszintézis, a nap energiájának biológiai energiává történő átalakítása a földi élet szempontjából elengedhetetlen, mégis – kutató bőrgyógyászként – a napfény káros hatásaira kellett, hogy a figyelmem irányuljon.

Látva a sejtkultúrákban és az emberi bőrön is a napfény biológiailag legaktívabb ultraibolya komponensének hatását, fontos feladatomnak tekintetem és tekintem kutatóként a biológiai mechanizmusok precízebb megértését, klinikusként a káros hatások kezelését, időben történő felismerését, oktatóként pedig a megelőzés lehetőségeire történő figyelem felhívást, mind társadalmi, mind egyetemi szinten.

Bőrgyógyászat

Gyermekkoromban egy kis hegyi faluban, Sirokon a napfény káros hatásaival még csak személyes élmények, a nyári kirándulások során elszenvedett kisebb napégések nyomán találkoztam, és inkább a természet közelsége adta lehetőséget élvezhettem. Az általános iskolában kiváló, lelkes, fiatal, tehetséggondozó pedagógusok egyengették utamat az egri Szilágyi Erzsébet gimnáziumba, ahol a természettudományokat oktató pedagógusok hasonlóan nagy figyelmet fordítottak a tanulók tananyagon kívüli képzésére is. Így természetes volt az országos tanulmányi versenyeken való részvételünk. Az ő áldozatos munkájuknak is köszönhetően 1974-ben országos biológiai versenyen első helyezést értem el. Még ebben az évben a Debreceni Orvostudományi Egyetemre nyertem felvételt. Az egyetemen, mint jó eredményt elérő hallgató, az akkor orvosi körökben a leg-rangosabbnak megítélt életpályát választottam, és az egyetemen kerestem munkahelyet. Már, mint egy kisgyermek édesanyja, egy kevésbé megterhelőnek tűnő, de sok potenciállal rendelkező területet, a Bőrgyógyászati Klinikát választottam, amit a mai napig nem bántam meg. A bőrgyógyászatban lehetőség van a tapasztalat, a vizuális képek alapján gyors diagnózis felállítására, a makromorfológia mellett a mikromorfológia, a szövettan segítségét igénybe venni a diagnózisok megalkotásához, és a bőrszövet – könnyű hozzáférhetősége miatt – közvetlenül az alap kutatás, a sejttenyészet tárgya is lehet. A bőr immunszerv, így az immunológia robbanásszerű ismeretanyagainak a felhalmozódása nemcsak a betegségek patomechanizmusának jobb megértését segítette elő, de a mindennapi terápia részévé is vált. Így ma már több betegségben, mint például a pikkelysömörben, a betegek jelentős részének tünetmentességet ígérhetünk a citokineket

célzó biológiai terápiákkal. A bőrgyógyászat ugyanakkor integratív terület is, hiszen a bőrtünetek legtöbbször belgyógyászati háttérbetegségek tünete, azok feltárását igénylik, de részben sebészi jellegű beavatkozásokkal is segíthetünk a betegeken, sőt az egészségesek jobb közérzetét, életminőségét biztosítva, az esztétikai beavatkozásokkal a pácienseink szociális közérzetét is tudjuk javítani. Nem beszélve a bőrgyógyászati onkológiáról, ahol a molekuláris és a genetikai ismeretek célzott kezeléseket, az immunológia hatékony immunterápiák alkalmazását teszi lehetővé. Számos infektív betegségnek vannak jellegzetes bőrtünete, illetve a bőr is megfertőződhet, a bőrgyógyászati infektológiának pedig igen speciális területe a venerológia, a szexuális úton terjedő betegségekkel foglalkozó szubspecialitás.

A kezdeti klinikai immunológiai érdeklődésem egyre inkább alap molekuláris területre terelődött. A jelenségek hátterének alapmechanizmusai izgattak, így azonnal megragadtam a lehetőséget, amikor külföldi tanulmányútra mehettem Houstonba (TX, USA), ahol elsajátítottam a sejttenyésztést, molekuláris és immunhisztológiai módszereket és pikkelysömörös bőr biopsziás mintákból létrehozott *in vitro* bőr modellen tanulmányoztuk a hámsejtek (keratinociták) és kötőszöveti sejtek (fibroblasztok) eltérő citokin mintázatát. Ez indirekt módon lehetővé tette azt, hogy rámutassunk a sejtek genetikailag megőrzött eltérő reakcióképességére. A multigénes öröklésmentű pikkelysömör immunpatomechanizmusa ma sok részletében ismert. Ennek köszönhetően a korábban is említett biológiai (citokin) terápiákkal nagy sikert érhetünk el, de folyamatos kezelés szükséges. A genetikai háttér feltérképezése a betegség kialakulásának jobb megérését, valamint egyénre szabott kezelés lehetőségét hordozza. Egy EU által finanszírozott pályázat segítségével kutatócsoportunk is végzett genetikai vizsgálatokat psoriasisban, a jelentőséggel bíró gének báziseltéréseinek (polimorfizmusainak) tanulmányozását végeztük, ezen adatok azonban még nem kerültek publikálásra.

Fotodermatológia – fotokarcinogenezis

Horkay Irén professzornő a Bőrklínikán a fotodermatológiával nemzetközileg is elismert szinten foglalkozott. Az 1990-es években hozzá csatlakozva, nemzetközi kollaboráció segítségével, ritka fényérzékenységgel járó bőrbetegségek, a porfiriák genetikai hátterének megismeréséhez járultunk hozzá új mutációk kimutatásával. Ma a genetikai ismeretek nemcsak szigorúan a Mendeli öröklésmentre adnak választ, hanem a kórképek patomechanizmusának megértését is segítik. Például mi is leirtunk a patogenetikai mutáció mellett olyan polimorfizmust a ferrokelatáz génen, ami segíti megmagyarázni azt, hogy a mutációt hordozó egyének közül miért nem mindenki mutatja a betegség klinikai tüneteit. A betegség kifejlődéséhez (fenotípushoz) nemcsak a fő gén hibája, de más gének vagy az azonos gén mutációt nem, de a polimorfizmus hordozása miatt alacsonyabb kifejeződésű allél felel a fehérje csökkent működéséért, és így a klinikai

tünetek kialakulásáért pl. erythropoeticus protoporfiriában. Ezek az ismeretek és a nemzetközi kapcsolatok ma is lehetővé teszik a ritka betegségben szenvedő betegek utódai számára a genetikai tanácsadások során a klinikai genetikusok munkájának támogatását.

A napfény elektromágneses spektruma szemmel érzékelhető része a látható fény, ehhez közel eső hullámhosszak, az ultraibolya sugarak, melyről már régebben ismertek, hogy jelentős biológiai hatással rendelkeznek. A látható fényhez közelebb eső UVA tartományról (400–320 nm), amely az ablaküvegen is áthatol, eleinte azt gondolták, nem sok kárt okoz, mert nem felelős a napégésért, viszont később igazolódott, hogy karcinogén, és leginkább felelős kémiai anyagok (pl. gyógyszerek) által kiváltott fényérzékenységért, valamint a bőr kötőszövetes állományára hatva a bőr fokozott öregedéséért. Az UVB (320–280 nm) jótékony hatása az egész szervezetre is megnyilvánul abban a folyamatban, amelyben a hámsejtekben egy koleszterin származékból a fény elnyelése által a D-vitamin előanyaga keletkezik. Újabban vált ismerté, hogy a D vitamin nemcsak a csontképződésben, de a szív- és immunrendszer működésében is elengedhetetlen, így a D vitamin ellátottság kihat az általános egészségre. A bőrben keletkező elővitamin képződéséhez azonban nem kell magas UV dózis. Nyári napon 15–20 perc szabadban tartózkodás elegendő. Természetesen télen, az UV hiány miatt a mi földrajzi körülményeink között fontos a vitamint gyógyszeresen pótolni. Azoknak, akiknek pedig fokozottan kerülni kell a napfényt, mert fényérzékenységben szenvednek, egész évben szükséges a D-vitamin pótlása. A napfény akut kellemetlen hatásáról, a napégésről, mint nekem is, szinte minden világos bőrű embernek személyes tapasztalata lehet. A napégés klinikai tüneteierért közvetlenül felelnek az UVB hatására a hámsejtek DNS-én kialakuló bázismódosulások, ciklobután pirimidin dimerek (CPD). Második – egy éves – amerikai tanulmányutam során volt alkalmam Duoglas Brash kutatólaboratóriumában a Yale egyetemen dolgozni. Ő írta le a p53 fehérje kulcsszerepét a sejtek UVB elleni védekezésében, és a molekulát kódoló gén mutációjának kitüntetett szerepét az UV okozta karcinogenezisben. Wikonkál Norbert, akkor Horkay Irén professzornő bőrgyógyász PhD hallgatója (jelenleg bőrgyógyász professzor) segítségével csatlakozhattam a Brash kutatócsoporthoz, ahol igazoltuk, hogy az aktívan átíródó génszakaszokról származó CPD-knek szerepe van a napégés tüneteiben, a hámsejtek UV apoptosiában, a sunburn sejtek képződésében. A hámsejtek p53 mutációja lehetőséget teremtett a mutáns sejtek klonális szaporodására. További egér kísérletekkel igazoltuk, hogy a folyamatos UVB sugárzásnak szerepe van a mutáns sejtklónok (mikroszkopikus alapja a későbbi daganatképződésnek) fenntartásában, növekedésében, míg az adaptív immunitásnak – ebben a korai szakaszban – nincs. Azt is igazoltuk, hogy a p53 mutáció fenotípus hatását egy másik transzkripciós faktor (E2F1) mutációja képes volt közömbösíteni egerekben. Mint azt sok más kutatócsoport is igazolta, ezek a mutációt hordozó klónok fellelhetők az UVB okozta állatkísérletes modellekben és a humán

napfénynek kitett bőrterületeken, valamint az ilyen bőrdaganatok megelőző, úgynevezett prekancerosus (actinikus keratosis) állapotokban és a daganatokban is (1. ábra). Az UV sugárzás karcinogén tulajdonsága széles körben igazolt és ismert, amely folyamat molekuláris genetikai, biológiai megismeréséhez a fentebb említett adatokkal mi is hozzájárultunk.

1. ábra Hám eredetű bőrdaganatok: a: p53 pozitív sejtklónok = mikroszkopikus daganat-megelőző állapot (p53 immunhisztokémia), b: actinicus(solaris) keratosisok = makroszkópos daganat-megelőző állapot. c: spinocelluláris carcinoma, d: előrehaladott spinocelluláris carcinoma, e: basaliomák

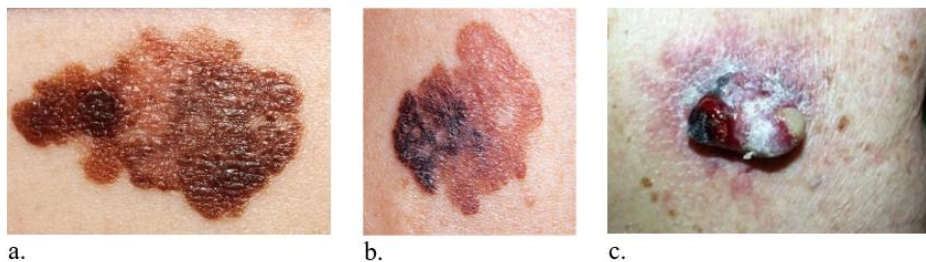
A valós életben nem egyformán vagyunk fogékonyak a bőrdaganat képződésére. Közismert, hogy a világos bőr, haj és szem szín (kevesebb melanin pigment képződés) hajlamosít az UV fény káros hatásaira, így a bőrgyulladás (napégés), daganatképződés, öregedés fokozott kialakulására. A tartós immunszuppresszív kezelésben részesülő szervtranszplantált betegeknél megfigyelhető a bőrdaganatok fokozott előfordulása. Gellén Emese bőrgyógyász kollégánk vizsgálta a transzplantált betegeket ért napfény és a daganatképződésük közötti összefüggést, és azt állapította meg, hogy a betegek bőrét transzplantáció előtt ért összeadó UV dózisnak nagy szerepe van a transzplantáció utáni daganatképződésben. A betegek folyamatos, a napfény káros hatásaira történő felvilágosításával, segíthetünk a bőrdaganatok számának csökkenésében. A transzplantáltak körében kiemelten gyakori solaris keratosisok képződésében az egész bőrfelületet érő

úgynevezett mező karcinogenezis fokozottan észlelhető. Ez azt jelenti, hogy a klinikailag épek tünő bőrben is vannak már kóros sejtek, melyek a későbbi daganatok kialakulásáért felelősek (ahogyan a korábban említett állatkísérleteinkben ezeket szövettanilag és molekulárisan ki is mutattuk). Ezek alapján érthető, hogy a krónikus fénykárosodott bőrön a teljes felület kezelendő, mert már ott is van molekuláris eltérés a sejtekben, ahol ez még klinikailag nem látható. Ilyen kezelésre alkalmas az úgynevezett fotodinámiás terápia (PDT), ahol a sejtek fokozott porfirin metabolizmusa elősegíti a bőrre helyezett porfirin előanyag intenzívebb felvételét és fényérzékeny porfirin felhalmozódását. Ezt követően a bőrt vörös fényvel besugározva a kóros sejteket elpusztítja. Így mikroszkópikus szinten szelektíven károsítja a daganatképződési potenciállal rendelkező sejteket. Frakcionált lézerkezeléssel a hám felső rétegébe apró lyukakat ejtve fokozhatjuk PDT hatékonyságát. Az eredményesség lemerése a klinikai megfigyelésen alapul. A daganat iránti fogékonyság felmérése is a fenotípus (világos konstitúció) és a napfény klinikai hatása, a napégés, a pigmentáció kialakulásának megítélésén alapszik. Amerikában kutató és praktizáló bőrgyógyászként dolgozó fiammal kollaborációban kimutattuk, és tovább kívánjuk vizsgálni azt, hogy a hám-ból vett minta DNS bázissorrendjének elemzésével a klonális mutációs teher meghatározható-e. Szeretnénk a jövőben bizonyítani, hogy ez megfelelő objektív előrejelzője lehet a bőrdaganat képződési hajlamlak, továbbá a PDT kezelés eredményességének lemerésére is alkalmas módszer lehet. A PDT hatása komplex, nemcsak a hámsejtekre kifejtett közvetlen hatásban nyilvánul meg, hanem immunológiai folyamatokat is elindít. A kezelést ismételni szükséges és kifejlődött daganatok esetén nem olyan hatékony. A fotokarcinogenezis csökkentése érdekében egyéni és populáció szinten is ma a legjelentősebb a megelőzés a fényvédelem.

Fényvédelem

A barna bőrszín divatja miatt a napozás igen elterjedt, ami bőrgyógyászati szempontból semmiképpen sem tekinthető egészségesnek. Már említettem, hogy a D vitamin képződés szempontjából nem szükséges a leburnulás, sőt a barnulás tulajdonképpen a bőr fokozott UV hatás elleni védekezésének a jele. A természetes bőrszínű barnább bőr a bőr típustól fokozottabb UV terhelést jelent, és hosszútávon daganatképződésre hajlamosít, valamint a bőr fokozott öregedését segíti elő. Így a bőrgyógyász számára fontos a lakosság ez irányú felvilágosítása. Ennek jelentőségét mutatja egy kb. 10 éve debreceni iskolások körében végzett felmérésünk is, amelyet iskolaorvosok segítségével végeztünk és azt találtuk, hogy a gyerekek a napfényen való helyes tartózkodásról (a déli órák kerülése, árnyék, ruházat védő szerepe, fényvédők alkalmazása) rendelkeznek ismeretekkel, mégis a tanulók körében is népszerű a napozás, sőt a mesterséges fényforrás, a szolárium használata is. Ez utóbbi ma már Magyarországon is tilos 18 éves kor alatt, miután ismerté vált, hogy a gyermekkori napégéseknek különös jelentősé-

ge van a már fiatal korban is jelentkező pigmentsejtekből kiinduló bőrdaganat, a melanoma kialakulása szempontjából. Emri Gabriella tanárnő segítségével Janka Eszter Anna epidemiológus PhD hallgató melanomás betegeink adatainak elemzése alapján arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországon a 60 év feletti populációban szükséges a melanoma szűrés. A korábban említett hám eredetű bőrdaganatok (basalioma, spinocelluláris carcinoma) és az utóbbi daganatmegelőző állapota a már szintén említett solaris keratosis esetében, az életben a bőrünket érő napfény összegzett dózisa a legnagyobb jelentőségű az öröklött hajlam, környezetszennyezés, esetleges gyógyszeresedés mellett.

2. ábra Melanoma malignum a: felületesen terjedő melanoma, b: lentigo maligna melanoma, c: nodularis melanoma

Ma kiváló minőségű fényvédő készítményekkel rendelkezünk, melyeket azonban folyamatosan, megfelelő gyakorisággal felkenve szükséges alkalmazni a napon tartózkodás előtt a kívánt hatás elérése érdekében. Ezek hatóanyaga szétoszorja, vagy elnyeli a káros UV sugarakat, tehát megelőzésként használható. Ha a napégés megtörtént, sajnos jelenleg hatékony kezeléssel nem rendelkezünk. Nagy az igény a kényelmesebben alkalmazható, szájon át szedhető anyagok illetve olyan termékek iránt, amelyek a napfénybehatás után csökkenthetnék a káros hatásokat. Ezek kifejlesztése háttérben általában megalapozott biológiai ismeretek állnak és klinikai hatékonyságuk is többé-kevésbé bizonyított. Így a napfény sejtekre gyakorolt hatásainak precíz ismerete nemcsak a tudásvágyunkat elégítheti ki, hanem a klinikumban is alkalmazható megoldásokhoz segíthet.

Tizenkét éve egy európai uniós pályázat során ismertük meg Karikó Katalin professzornőt (Juhász István professzor baráti kapcsolata révén), aki nemcsak megismertetett bennünket az RNS kutatás terén elért eredményeivel, az mRNS terápiás alkalmazási lehetőségeivel, hanem vele közösen olyan célmolekulát választottunk, amely hírvivő RNS-ét a professzornő megszintetizálta és több alkalommal rendelkezésünkre bocsájtotta. Ez a tudományos együttműködésünk több nemzetközileg is rangos folyóiratban megjelenő publikáció mellett, hozzájárult fiatal kutatók PhD fokozatának megszerzéséhez, illetve egyikük, Boros Gábor, a professzornő segítségével folytathatta a BioNTech cégnél Németor-

szágban kutatói pályafutását és részese lehetett a COVID mRNS vakcina kifejlesztésének.

Ha UVB fény éri a sejteket a DNS-en keletkezett (fentebb már említett) bá-zismódosulások, CPD-k súlyos elváltozást okoznak a DNS szerkezetében, ami a sejt életképességét befolyásolja. Azért, hogy a fentebb már leírt, és daganatok keletkezését előidéző mutációk ne jöjjenek létre, a sejtek védik genetikai állományukat, és javító mechanizmusokkal igyekeznek kijavítani a keletkezett hibákat. Ha ez nem sikerül, akkor jönnek létre mutációk. Az élővilágban a méhlepényes állatok kivételével jelen van egy olyan enzim, ami nagy hatékonysággal és igen gyorsan képes kijavítani az ilyen DNS károsodásokat. Ehhez a folyamathoz a fotoliáznak nevezett enzim a látható fény energiáját használja fel. Az emberi sejtek nem tartalmazzák a fotoliázt. A kétezres évek végén már minden ismertté vált erről az enzimről, és humán terápiás alkalmazásra is voltak próbálkozások, de egyik tudományos publikáció sem bizonyította, hogy a fehérje valóban bejut az emberi hámsejtekbe, és ott aktívan kifejti hatását. Boros Gábor PhD hallgatónk, az irodalmi adatok alapján megtervezte a fotoliáz hírvivő RNS-ét, melyet Karikó professzornő teamje módszerük segítségével – a módosított nukleozid (pszeudouridin) felhasználásával – úgy alakított, hogy az stabil, hatékonyan átíródó volt és immunogén hatást nem váltott ki. Ezt a molekulát megszintetizálva adta át kutatócsoportunknak. A fotoliáz mRNS segítségével kimutattuk *in vitro*, laboratóriumi körülmények között, hogy a CPD specifikus fotoliáz mRNS bejuttatható az emberi hámsejtkultúrákba és ott aktív. Az mRNS-ről képes a sejt átírni az információt és fotoliáz enzimet szintetizálni, ami képes bejutni a sejtmagba és ott kijavítani az UVB sugárzás okozta károkat, ezzel a sejtek életképességét 90%-ban visszaállítani. Ezt a modell rendszert arra használtuk, hogy jobban megérthessük az UVB sugárzás sejtszintű hatásait. Gén kifejeződési változásokat írtunk le, valamint Hegedűs Csaba PhD hallgató vizsgálatai ráirányították az UVB hatásaival kapcsolatosan eddig kevésbé tanulmányozott területre, a mitokondriumokra a figyelmet. Kimutattuk, hogy az UVB okozta DNS károsodás komoly metabolikus változásokat eredményez a sejtekben. Természetesen próbálkozásokat tettünk arra, hogy hogyan lehetne nemcsak laboratóriumi körülmények között a sejtkultúrába, hanem a komplexebb szerkezetű bőrbe bejuttatni az mRNS-t, de ezek a kísérleteink kudarcba fulladtak.

A jövőben nem tartom lehetetlennek, hogy erre hatékony megoldás szülessen, hiszen a bőr a génterápiáknak (DNS és RNS bejuttatásnak) fontos célpontja. A fotoliáz potenciálisan olyan „fényvédő” lehetne, ami a besugárzás után is hatékonyan alkalmazható. Jelenleg azt kezdtük el vizsgálni, milyen időtartamig lehet visszafordítani az UVB okozta károkat, tehát a folyamat időfüggését. Érdekel bennünket az is, milyen sejtszintű mechanizmusok állnak a háttérben.

Más molekulák potenciális fényvédő hatásait is vizsgáltuk. Így farmakológus kutatók máriatövis kivonat (szilimarín) – ismert antioxidáns és a humán gyógyászatban, májbetegségekből alkalmazott hatóanyag –, általuk speciális

felszívódást elősegítő formulációjának vizsgálatára kértek fel. Fidrus Eszter PhD hallgatónk hámsejt kultúrákban azt mutatta ki, hogy a sejtek ezen kivonatok és más szilimarín készítmények alkalmazása mellett is ugyan antioxidáns hatással rendelkeznek, de UVA besugárzás hatására alkalmazásuk során a sejtek nagy számban elpusztulnak, a kivonatok fototoxikusak. Nagyon fontos a gyógyszerek alkalmazása előtt a fototoxicitásuk vizsgálata, ami a gyógyszerfejlesztés rutin gyakorlata, de étrend-kiegészítőknél nem elvárás. Világszerte törekvések vannak antioxidánst, vitaminokat, nyomelemeket tartalmazó szájon át adható anyagok fényvédőként történő alkalmazására. Hazánkban eddig nem volt ilyen készítmény. Részt vettünk egy ilyen készítmény klinikai tesztelésében, hatékonyságának a bizonyításában.

Fidrus Eszter laboratóriumi vizsgálatai rámutattak arra, hogy az emberi sejtekben a CPD-k eltávolításáért felelős javító enzimkomplex (NER) gátlása, és így a CPD-k számának időbeli felhalmozódása, nem eredményez mindig mutációt, mert a sejtek egyéb funkciói, mint a programozott sejthalál (apoptózis) vagy a sejt osztódási ciklusának szabályozása, valamint a személteltakarító funkció (autofágia), kompenzálni képes a károsodott sejtek eltávolításával, vagy egyéb sejtszintű energiaforrásokkal a javítás hiányosságát, zavarát.

Csapatmunka

Ugyan számos új eredménnyel járultunk hozzá a fény biológiai hatásainak megismeréséhez, de – ahogy a tudományban megszokott –, néhány kérdés megválaszolása újabb és újabb kérdéseket vet fel, amelyek megoldása újabb és újabb vizsgálatokat igényel. Tehát a kutatómunkának soha sincs vége. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy ezek a munkák csak csoportos együttműködésben valósulhatnak meg. A csoport sikeressége, eredményessége azonban nagyban függ a csoport tagjainak egyéni ismereteitől, új iránti nyitottságától, megoldás és megvalósítás iránti képességeitől. A gyógyító tevékenység is együttműködést igényel. Az orvos munkájának eredményességét a bőrgyógyászatban nagyban meghatározza a nővérek, asszisztensek tevékenysége. Ezt igyekeztem mindig szem előtt tartani klinikaigazgatói pályafutásom alatt. Egy sikeres életúthoz a család támogatása is elengedhetetlen. Így, kutató munkám nem valósulhatott volna meg belgyógyász professzor férjem támogatása nélkül, ahogyan a három gyermekünk felnevelésében a tágabb család tagjai is sok esetben segítettek. Ennek is köszönhető, hogy két gyermekünk bőrgyógyász, a harmadik könyvtár-informatikus, akik eddig nyolc unokával ajándékoztak meg bennünket.

A nudge marketing lehetőségei a fenntartható és egészséges táplálkozás megvalósításában

Szakály Zoltán¹

agrárközgazdász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Bevezetés

A viselkedési közgazdaságtan (más elnevezéssel viselkedéstudományi közgazdaságtan, viselkedés-gazdaságtan, magatartás-gazdaságtan) az egyének döntéshozatalára, valamint a döntés kimenetelére koncentrálnak (Ariely, 2011; Szántó, 2011). Az e téren végzett kutatások eredményeként olyan pszichológiai tényezők és hatások, döntési hibák és magatartásformák feltárására került sor, amelyek a korábbiaknál lényegesen valósághűbb modellek fejlesztését és alkalmazását tehetik lehetővé. A viselkedési közgazdaságtan egyik alaptézise szerint az egyénekre nem minden esetben jellemző, hogy önérdékkövetők, hasznosság-maximalizálók, stabil preferenciákkal rendelkeznek, valamint az sem, hogy pontos költség-haszon elemzést végeznek. A döntésüket rendszerint befolyásolják az érzelmeik, az emlékezetükben lévő információk, de szerepe van a kontextusnak is, és a döntési kimenetelt tekintve bizonyos fokú bizonytalanság is érvényesülhet (Samson, 2015, idézi Kovács, 2018). A viselkedési közgazdaságtan tehát feltételezi, hogy az egyén nem mindig dönt racionálisan, mivel a viselkedését számos mentális torzítás, kognitív hiba vagy döntési csapda jellemzi. Az egyénnek ilyenkor nincs elegendő információja a választási lehetőségek kimeneteléről (bizonytalanság), de nincs teljes információja magáról a választási lehetőségekről sem, és a helyzetek komplexitása megakadályozza abban, hogy minden szükséges számítást elvégezzen (Simon, 1972 idézi Esse, 2011). A környezetből származó túl sok információ túlterheli a döntéshozót, aminek hatására döntési képességei romlanak. Az egyén ilyenkor (kognitív) heurisztikákat, vagyis gondolkodásegyszerűsítő stratégiákat alkalmaz, amellyel leegyszerűsíti a döntési folyamatot. A heurisztikus döntéshozatal az esetek nagy részében jó eredményt hoz, gyorsabb döntést eredményez, kevesebb erőforrás felhasználásával. A viselkedési közgazdaságtan tehát a torzításokra összpontosít, a kutatások pedig azt vizsgálják, hogy a döntéshozók milyen hatékony mechanizmusokat építenek a mentális torzításokra (Esse, 2011).

¹ A szerző 2021-ben az MTA DAB Plakett kitüntetését kapta meg.

Nudge és nudge marketing

A 'nudge' szó a magyar nyelvben eléggé nehezen lefordítható fogalmat takar. A szótár szerint jelentése: megbök, meglök, oldalba bök, nógat. Thaler és Sunstein (2008) értelmezésében a döntéshozók valamilyen irányba történő terelését, ösztökélését jelenti. A nudge, annak ellenére, hogy valamilyen előre meghatározott döntés felé tereli a döntéshozót, továbbra is meghagyja a döntés szabadságát (Szántó – Dudás, 2017). Thaler és Sunstein (2008) a nudge-gal összefüggésben vezették be az ún. döntéstervezés (choice architecture) fogalmát, melynek lényege, hogy a döntési helyzetek kialakításánál figyelembe kell venni a magatartástudományi döntésmélethez ismert csapdákat, torzításokat, hibákat. Kiindulópontja szerint az emberek, korlátozott kognitív képességeik és a környezet komplexitásának köszönhetően, nem képesek mindig racionális döntéseket hozni (Szántó, 2011; Szántó – Dudás, 2017).

Thaler és Sunstein (2008) szerint, amíg a fogyasztói szokások megváltoztatása nehézségekbe ütközik, és szisztematikus munkával jár, addig a környezet egyes elemeinek a megváltoztatása, melyben a fogyasztói döntések végbemennek, gyorsabban és hatékonyabban véghezvihető. A nudging úgy változtatja meg a döntési környezetet, hogy az egyes választási lehetőségeket bemutatja a fogyasztóknak. Az ösztökélő vagy nudge marketing ezért olyan marketingüzeneteket és marketingingereket kíván közvetíteni a fogyasztók felé, amelyek hatékonyan ösztönzik őket a kívánt viselkedés megvalósítására.

A tudatos és kiegyensúlyozott táplálkozást támogató nudge-ok számos változatot foglalnak magukban, melyek kategorizálására több példa található a szakirodalomban (Szántó – Dudás, 2017; Sunstein, 2018; Wake, 2018). Közös jellemzőjük, hogy egyszerű és nem költséges módszerek, amelyek megőrzik a döntéshozók választási szabadságát. Ilyen eszközök például a kötelező és önkéntes tápérték-jelölések az élelmiszer címkéken vagy az egység- és adagméret változtatások az éttermekben felszolgált ételeknél. Ugyanakkor nem sorolhatók a nudge-típusú intervenciók közé a hagyományos oktatási (tudatformáló) erőfeszítések, mint például a főzőműsorok az iskolákban vagy a szülők számára készített táplálkozási broszúrák (Wake, 2018). Utóbbiak ugyanis nem változtatják meg közvetlenül a döntési környezetet, ezért inkább a nudge-ok kiegészítői, mint nudge-ok önmagukban (Sunstein, 2018). Ugyanez vonatkozik az árváltozásokra vagy az egyéb értékesítés-ösztönző módszerekre, amelyek közvetlen gazdasági ösztönzéseket adnak a döntéshozóknak. A nudge-jellegű intervenciók lényegében a klasszikus motivációs és „edukációs” beavatkozások ellentettjeként értelmezhetők.

Az egészséges táplálkozás megvalósítását támogató intervenciók

Cadario és Chandon (2019) szerint az egészséges étkezést támogató nudge-típusú intervenciók három kategóriába sorolhatók: kognitívan-orientált, érzelem-

orientált és magatartás-orientált. A kognitívan-orientált intervenciók (pl. a kötelező és önkéntes tápérték-jelölések) a fogyasztók ismereteit, tudását akarják bővíteni. Az érzelem-orientált intervenciók (pl. egészséges választásra ösztönzés – 'Eat fresh, Feel good' vagy egyéb attraktív in-store marketing megoldások) a fogyasztók érzelmeire hatnak anélkül, hogy megváltoztatnák a tudásszintet. A magatartás-orientált intervenciók (pl. előporciózás az áruházakban, az egységmérték megváltoztatása) a fogyasztók magatartását és cselekedeteit befolyásolják anélkül, hogy megváltoztatnák az ismereteket és az érzelmeiket (Cadario – Chandon, 2019). A szerzők a kutatás során arra keresték a választ, hogy a három fő kategóriában tartozó intervenciók milyen hatást érnek el a viselkedés megváltoztatásában, így az evés kontrollálásában. Eredményeik szerint a kognitívan-orientált intervenciók alkalmazása naponta -64 kcal energia-csökkenést jelentett, ami 4 teáskanálnyi cukorral egyenértékű. Ez a napi ajánlott kalóriabevitel 3,7%-a. Az érzelem-orientált intervenciók kalóriacsökkentő hatása -129 kcal volt, ami kétszer nagyobb, mint az előző érték. Ez a napi ajánlott kalóriabevitel 7,5%-a, ami 8,1 teáskanál cukornak felel meg naponta. A magatartás-orientált intervenciók érték el a legnagyobb hatást az evés kontrollálásában; a -209 kcal az ajánlott teljes napi felvétel 12,1%-a, ami 13,1 kanál cukorral egyenértékű csökkenést jelent. A hatás-különbség a kognitív- és a magatartás-orientált intervenciók között több mint háromszoros, míg a kognitív- és az érzelem-orientált beavatkozások között kétszeres. Az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a magatartásra ható intervenciók valamennyi beavatkozási forma közül a leghatékonyabbak az evés kontrollálásában.

Az eredményekből a szerzők további következtetéseket is levontak (Cadario – Chandon, 2019). Eszerint az intervenciók lényegesen hatékonyabbak az egészségtelen táplálkozási szokások pozitív irányú megváltoztatásában, mint az egészséges táplálkozás további ösztönzésében. Egyszerűbben fogalmazva, könnyebb rábírnunk az embereket arra, hogy kevesebb édességet egyenek, mint arra, hogy több zöldséget fogyasszanak, és a legnehezebb arra, hogy egyszerűen kevesebbet egyenek. Az egészségtelen táplálkozási szokások mérséklése nudge intervenciókkal azért működik nagyobb hatásfokkal, mert azok, akik már részlegesen elvesztették az önkontrolljukat táplálkozásuk felett, minden olyan „beavatkozást és támogatást” üdvözlnek, amelyek segítik őket hosszú távú céljaik elérésében.

Ez utóbbi eredmény jelentősége azért nagy, mert az elhízás napjainkban elismerten a közegészségügy talán legfontosabb problémájává nőtte ki magát, és a helyzet évről-évre egyre rosszabb (Schmidhuber, 2004; ILSI Europe, 2018; Szakály et al., 2020). Az OECD (2017) felmérése szerint kettőből már több mint egy felnőtt, és hat gyerekből majdnem egy túlsúlyos vagy elhízott az OECD országokban. A felnőttek között a legtöbb túlsúlyos és elhízott az Egyesült Államokban, Mexikóban, Új-Zélandon és Magyarországon él, míg a legalacsonyabb

nyabb kockázatú országok közé Japán és Dél-Korea sorolható (OECD, 2017). Magyarország Európában minden bizonnyal a „legsúlyosabb” nemzetnek számít, az emberek közel kétharmada túlsúlyos, vagy elhízott (Rurik et al., 2016). Az elhízás következménye számos krónikus betegség, mint például a szív-érrendszeri betegségek, a magas vérnyomás, a daganatos betegségek vagy a 2-es típusú cukorbetegség. Westerterp és Speakman (2008) kutatásai szerint az elhízás és a nyomában fellépő krónikus betegségek világméretű terjedésében az elsődleges rizikófaktor a helytelen táplálkozás, de a fizikai aktivitás hiánya is meghatározó szerepet játszik (Westerterp – Speakman, 2008). Biró (2004) kimutatta, hogy sok idült, nem fertőző betegség étrendfüggő, amelyek 25–70%-a optimális táplálékfelvétellel megelőzhető lenne.

Az egészségméret hatása az elfogyasztott étel mennyiségére

Az egy alkalommal elfogyasztott ételmennyiséget a közvetlen környezet kétféle módon befolyásolja. Először is a környezetünk (pl. a csomagolás- és a tányér mérete, az élelmiszerválaszték szélessége) finoman jelzi, hogy mekkora mennyiségű ételmiszer tipikus, ésszerű vagy normális számunkra egy alkalommal elfogyasztva (fogyasztási normák kialakulása). Másodsor, ezek a környezeti körülmények arra ösztönöznék bennünket, hogy tudattalanul (ösztönösen) hagyjuk figyelmen kívül az éhségérzet belső jeleit azáltal, hogy a külső jeleket ökölszabályként fogadjuk el arra vonatkozóan, hogy mikor hagyjuk abba az evést (pl. ameddig a tányérunkon van étel, függetlenül a jóllakottsági szinttől). Ez a jelenség a fogyasztás csökkent ellenőrzési képessége (Wansink – van Ittersum, 2007; Wansink, 2010).

Ehhez hozzá kell tenni, hogy a fogyasztóknál az élelmiszerekkel kapcsolatos döntések jellemzően az alacsony érdeklődési sávba tartoznak, vagyis az információk gyűjtésére és értékelésére nem fordítanak túlzottan nagy energiát. A legtöbb esetben a megszokás dominál az ételválasztás során, és nem a kialakított attitűdök. A fogyasztók ezért hajlamosak az ún. fogyasztási normákra hagyatkozni, amikor döntenek az elfogyasztott étel mennyiségéről. A boltokban kapható nagyobb méretű csomagolások, az éttermek nagyobb porciói vagy a nagyobb konyhai edények és adagok mind finoman orientálnak bennünket egy olyan fogyasztási norma kialakítására, amelynek alapján úgy gondoljuk, hogy „ez a megfelelő mennyiség, a normális adag számunkra”, függetlenül attól, hogy milyen szintű az éhségérzetünk vagy a tényleges kalória-bevitelünk (Wansink – van Ittersum, 2007). A fogyasztási normák kialakítása a külső környezeti jelek alapján jellemzően egy automatikus folyamat, ami kívül esik a tudatosság és a tudatos döntés határán (Wansink, 2010).

A felszolgált, vagy kiporciózott étel „maradék nélküli” elfogyasztásának háttérében több ok húzódik meg. Egyrészt gyerekkorban az egyénekbe nevelt kulturális norma az az íratlan szabály, amely szerint a „tányéron nem hagyunk

semmit” (Geier et al., 2006). Másrészt az emberek egyfajta „teljesítési kényszer” által hajtva hajlamosak elfogyasztani a felszolgált összes ételt. Harmadrészt „fogyasztóként” viselkedünk, azaz hajlamosak vagyunk arra, hogy „minél nagyobb értéket kapjunk a pénzünkért”, ezért a fogyasztókat vonzza a nagyobb egység- vagy adagméret (Van Kleef et al., 2014). Végezetül, mivel a nagyobb adagokat tekintik az egyének (egy) fogyasztási egységnek, ezért hajlamosak megenni a teljes felszolgált ételmennyiséget (Van Kleef et al., 2014). Ez az ún. egységtorzítás (unit bias) jelensége, ami az evés feletti kontroll csökkenéséhez vezet (Geier et al., 2006; PolICASTRO et al., 2019). Fontos különbséget tenni az adag- és az egységméret között. Amíg az adagméretre vonatkozó vizsgálatok a felszolgált/csomagolt étel mennyiségét változtatják meg, addig az egységméret esetén az adagméret ugyanakkora, viszont az ételt több eltérő egységre osztják fel (Kerameas et al., 2015; Vandenbroele et al., 2019).

Az egységméret szempontjából kiemelten fontos a számosság heurisztikája, ami egyfajta döntési előítélet. Ez egyszerűbben megfogalmazva azt jelenti, hogy több darab (egység) valamiből egyben nagyobb mennyiséget is jelent a fogyasztók számára. Ennek eredményeként, amikor az emberek érzékelik, hogy több darabot ettek a kisebb egységméretű élelmiszerből, úgy értékelik, hogy eleget ettek és hamarabb abbahagyják az evést, mint a nagyobb egységméretű, de kevesebb darabból álló termékínálatból (Van Kleef et al., 2014; Vandenbroele et al., 2019).

Van Kleef és munkatársai (2014) márkázott csokoládéadagok kiporciózásával kívánták igazolni a megfogalmazott hipotézist, vizsgálva az egységméret és a csomagolás hatását az elfogyasztott mennyiségre. A tesztcsoportok kis vagy nagy egységméretben, illetve csomagoltan, vagy csomagolatlanul kapták meg ugyanazt a csokoládémennyiséget, amelyből tetszés szerint ehettek. Eredményeik azt mutatták, hogy a résztvevők kevesebb csokoládét ettek, ha az kisebb egységekben volt felszolgálva. A kis egységméret hatása az elfogyasztott csokoládé mennyiségére különösen hangsúlyos volt, ha a csokoládét csomagolatlanul találták fel. Ennek okait keresve úgy vélték, hogy az asztalnál hagyott csomagolások jelezték a tesztalanyok számára, hogy mennyit fogyasztottak, de érdekes módon ez a különbség nem tükröződött a résztvevők becsült kalória- vagy grammfogyasztásában.

Kutatásaim célkitűzése az egységméret hatásának elemzése volt az elfogyasztott termék mennyiségére, csomagolt és nem-csomagolt csokoládék felszolgálásával. Mivel az egységméret megváltoztatása a magatartás-orientált intervenciók körébe tartozik, ezért várakozásaim szerint az eredmények elősegíthetik a fenntartható és egészséges táplálkozás megvalósítását az evés tudattalan kontrollálásán keresztül (egységméret-torzítás jelensége).

Anyag és módszer

A célkitűzés megvalósítása érdekében négy fókuszcsoportos vizsgálatot (összesen 32 fő) szerveztünk és bonyolítottunk le két hazai nagyvárosban, Pécsen és Debrecenben, 2019-ben. A csoportbeszélgetéseket minden esetben szakképzett moderátor irányította, aki megfelelő szakértelemmel rendelkezett a marketing és a csoportdinamika területén egyaránt. A toborzás során törekedtünk arra, hogy a csoportok nemre, korra, jövedelemre, végzettségre és észlelt egészségtudatoságra nézve változatosak legyenek.

Az egyes fókuszcsoportokban négy szegmensre osztottuk a résztvevőket, így minden szegmensbe 2–2 személy került. Ezek után minden csoport és résztvevő kapott egy bizonyos mennyiségű Kinder Bueno csokoládét, ami két egységméretben, illetve be- és kicsomagolva állt a rendelkezésükre. Az első csoport 3 db nagyobb egységmértű csomagolt csokoládét kapott, míg a második ugyanezt, csak csomagolatlan formában. A harmadik csoport 13 darab kisebb egységmértű csomagolt csokoládét, míg a negyedik 13 darab kisebb egységmértű csomagolatlan csokoládét kapott. A 3 db nagyobb egységmértű csokoládé tömege és kalóriatartalma megegyezett a 13 db kisebb egységmértű csokoládé tömegével és energiatartalmával (369,5 kcal – 66 g, illetve 364 kcal – 65 g). A leírtak logikájának megfelelően a négy fókuszcsoportban összesen 8 személy tesztelt egy variációt (4 variáció x 8 fő=32 fő).

A résztvevőket arra kértük, hogy annyit egyenek az eléjük kihelyezett csokoládéből, amennyit csak akarnak (tudnak), illetve amennyi jól esik. A kutatás fő célkitűzése az volt, hogy megvizsgáljuk, vajon melyik variációban esznek a legtöbbet vagy többet, illetve melyikből a legkevesebbet vagy kevesebbet (tényleges fogyasztás). A csokoládék elfogyasztása után megkértük őket arra, hogy becsüljék meg: vajon mennyit fogyasztottak a csokoládéből grammban és kalóriában kifejezve (becsült fogyasztás).

Eredmények és értékelésük

A tényleges fogyasztásra vonatkozó eredményeket egységmértű és csomagolási variációk szerint az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: A csokoládé-fogyasztás alakulása az egyes variációkban tömeg (g) és energia (kcal) alapján (N=32)

A Kinder Bueno csokoládé ¹					
egységmértete	csomagolása	összes		összes	
		tömege (g)	energiatartalma (kcal)	fogyása (g)	fogyása (kcal)
Nagy	Csomagolt	528	2956	398	2208
	Csomagolatlan	528	2956	383	2145
Kicsi	Csomagolt	520	2912	269	1504
	Csomagolatlan	520	2912	234	1312

¹ Minden variációt 8 fő tesztelt.

Jól látható, hogy a rendelkezésre álló nagy egységmértű csokoládé összesen 528 grammnak felelt meg, ami összesen 2956 kcal (8 fő esetén). A kis egységmértű csokoládé rendelkezésre álló mennyisége mindössze 8 grammal, illetve 44 kalóriával volt kevesebb. Az eredmények szerint a kisebb egységmértű csokoládéból függetlenül a csomagolt vagy csomagolatlan formától átlagosan harmadával kevesebb energiát fogyasztottak a résztvevők, mint a nagy egységmértű csokoládéból. Ezen belül legkevesebbet a csomagolatlan kis egységmértű termékből (29,3 g/fő, illetve 164,0 kcal), amelynél nem sokkal több a kis egységmértű csomagolt csokoládé fogyasztása sem (33,6 g/fő, illetve 188,0 kcal). A nagy egységmértű variációnál a legtöbbet a csomagolt változathoz ettek a tesztalanyok (49,8 g/fő, illetve 276,0 kcal), míg a csomagolatlanból valamivel kevesebbet (47,9 g/fő, illetve 268,1 kcal/fő). Az eltérés a nagy egységmértű csomagolt és a kis egységmértű csomagolatlan variáció között 20,5 g/fő, illetve 112 kcal/fő, ami jelentős különbség.

A továbbiakban arra kértük a résztvevőket, hogy becsüljék meg az elfogyasztott mennyiséget grammban és energiában egyaránt. A becslések eltéréseit a tényleges fogyasztáshoz képest termékvariációnként a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat: A csokoládé-fogyasztás tényleges és becsült mennyisége tömegben (g) és energiában (kcal) kifejezve (N=32)

A Kinder Bueno csokoládé ¹					
egységmértete	csomagolása	tényleges összes fogyása (g)	becsült összes fogyása (g)	tényleges összes fogyása (kcal)	becsült összes fogyása (kcal)
Nagy	Csomagolt	394	415	2208	2669
	Csomagolatlan	383	335	2145	1913
Kicsi	Csomagolt	269	328	1504	2360
	Csomagolatlan	234	275	1312	2623

¹ Minden variációt 8 fő tesztelt.

Az eredmények szerint egy kivételtől eltekintve (csomagolatlan nagy egységmértű) a fogyasztók valamennyi esetben felülbecsülték az összes elfogyasztott mennyiséget a tényleges fogyasztáshoz képest. A legnagyobb arányú eltérést a kis egységmértű csomagolatlan termékvariációnál kaptuk, ahol a résztvevők a duplájára becsülték az elfogyasztott kalóriamennyiséget a tényleges fogyasztáshoz képest (grammban kifejezve a különbség csak 17,5%). Ezt követi a kis egységmértű csomagolt termék, ahol a felülbecslés kalóriában számítva 56,9%-os, míg grammban 21,9%. Kalória-alapon a harmadik helyen a nagy egységmértű csomagolt variáció áll, a felülbecslés itt 20,9%-os, míg grammban mindössze 5,3%-os. A nagy egységmértű csomagolatlan terméknél viszont éppen fordított

a helyzet; a fogyasztást kalória-alapon 10,8%-kal, grammal számítva 12,5%-kal becsülték alul a résztvevők.

Ha az eredményeinket összevetjük Van Kleef és munkatársainak (2014) vonatkozó vizsgálatával, akkor a következő megállapítások tehetők. A holland és a magyar kutatásban egyaránt a kis egységmértű csomagolatlan variációból fogyasztottak legkevesebbet a tesztalanyok. Ezt követi mindkét kutatásban a kis egységmértű csomagolt változat. Mind a két kísérletben a legtöbbet a nagy egységmértű csomagolt változathoz fogyasztottak, amit a sorban a nagy egységmértű csomagolatlan változat követett. A kutatások tehát azonos megállapításra jutottak mindkét országban, igazolva az egységtorzítás kultúráktól független jelenlétét.

Következtetések és javaslatok

A kutatás eredményei alapján mindenekelőtt levonható az a következtetés, hogy az elfogyasztott mennyiséget (grammban és kalóriában kifejezve) az egységmértű és a csomagolás megléte vagy hiánya egyértelműen befolyásolta. A nagyobb egységmértű, de kevesebb darabból álló termékvariációból, függetlenül a csomagolástól, többet fogyasztottak valamennyi fókuszcsoportban, mint a kisebb egységmértű, de több darabból álló változathoz. A különbség a nagy és a kis egységmértű termékvariációk között lényegesen nagyobb, mint a két egységmértűen belül a csomagolt és a csomagolatlan változat között. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az egységmértűnek nagyobb a befolyásoló hatása az elfogyasztott mennyiségre, mint a csomagolásnak, ami igazolja az egységtorzítás jelentőségét a fogyasztói döntéstervezésben (Geier et al., 2006; Wansink et al., 2011; Marchiori et al., 2011, 2012; Van Kleef et al., 2014).

A tényleges fogyasztás mennyisége szoros kapcsolatban áll a becsült (észlelt, érzékelt) fogyasztással. A résztvevők ugyanis abból a termékből fogyasztottak legkevesebbet, amelynek fogyasztását a leginkább felülbecsülték, ez pedig a kis egységmértű csomagolatlan változat. Az eredmény önmagában is jelentős, mivel a csomagolás mellőzése elősegítheti a fenntartható ételmiszer-fogyasztás előtérbe kerülését, miközben sikeresen csökkenthető a bevitt kalória-mennyiség. A fogyasztók tehát inkább a külső (környezeti) jeleknek, vagyis inkább a szemüknek hisznek, mint a belső jeleknek, jelen esetben az éhségérzetüknek. Azonban még mindig kérdés, hogy miért fogyasztanak kevesebbet a kis egységmértű, de számában lényegesen több csokoládéból? Ennek hátterében a számosság heurisztikája áll, amit több korábbi tanulmány igazolt (Marchiori et al. 2011, 2012; Van Kleef et al., 2014; Kerameas et al., 2015; Vandenbroele et al., 2019). A jelentős felülbecslés tömegben és kalóriában arra utal, hogy a fogyasztók számára a kisebb egységmértű termékből több egység (13 db) többnek tűnik, mint a nagyobb egységmértű termék kevesebb darabszámmal (3 db).

A kapott eredményekből végső soron levonható az a végső következtetés, hogy a külső jelek nagy hatással vannak a magatartásra és a cselekvésre anélkül, hogy befolyásolnák a fogyasztók ismereti (tudás-) szintjét vagy érzelmi állapotát. Ez pedig alátámasztja a magatartás-orientált nudge marketingeszközök hatássosságát. Az egységtorzítás jelenségére építve sikerült a fogyasztók körében észrevétlenül megvalósítani a fenntarthatóbb és egészségesebb táplálkozást.

Összefoglalás

Az egészségtelen táplálkozási szokások mérséklése, így a túlevés kontrollálása nudge-típusú intervenciókkal jó hatásfokkal működik, azonban még mindig viszonylag keveset tudunk arról, hogy a nudge megközelítés lényegét jelentő környezeti ingerek miként befolyásolják az elfogyasztott élelmiszerek kiválasztását és az elfogyasztott ételmennyiséget. A tanulmány egy olyan kísérleten alapuló vizsgálatot mutat be, melyben egy magatartás-orientált nudge, az egységmért változtatásának hatását vizsgáltuk. A kutatási kérdés az volt, hogy két eltérő egységmért, illetve a csomagolás megléte vagy hiánya, milyen módon befolyásolja az elfogyasztott csokoládé tényleges és becsült mennyiségét tömegben (g) és energiában (kcal) kifejezve. A kutatás során biztosítottuk a kisebb és a nagyobb egységmértű termék azonos tömegét és kalória-tartalmát. A célkitűzés megvalósítása érdekében négy fókuszcsoportos vizsgálatot bonyolítottunk le, összesen 32 fő bevonásával, két hazai nagyvárosban. Az eredmények szerint az elfogyasztott mennyiséget (grammban és kalóriában kifejezve) az egységmért és a csomagolás megléte vagy hiánya egyértelműen befolyásolta. A nagyobb egységmértű, de kevesebb egységből álló termékből függetlenül a csomagolástól többet fogyasztottak a kísérletben résztvevők, mint a kisebb egységmértű, de több egységből álló termékből. A különbség a nagy és a kis egységmértű termékváltozatok között lényegesen nagyobb, mint a két egységmérteten belül a csomagolt és a csomagolatlan variációk között. Ebből következik, hogy az egységmértnek nagyobb befolyásoló hatása van a fogyasztás mennyiségére, mint a csomagolásnak. Ezzel sikerült igazolni az ún. egységtorzítás jelentőségét, vagyis az egységmért hatással van a magatartásra anélkül, hogy befolyásolná a fogyasztók ismereti (tudás-) szintjét vagy érzelmi állapotát. Ez pedig alátámasztja a magatartás-orientált nudge marketingeszközök alkalmazásának szükségességét.

Köszönetnyilvánítás

A közlemény elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 azonosító számú, Debrecen Venture Catapult Program projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Irodalomjegyzék

- Ariely, D. (2011): *Kiszámíthatóan irracionális – A racionálisnak vélt döntéseinket alakító rejtett erőkről*. Gabo Könyvkiadó, Budapest, 1–304.
- Biró Gy. (2004): *Új funkcionális élelmiszer alkotórészek – A rosszindulatú adagok és az oxidatív degradáció*. Édesipar **50** (4) 137–146.
- Cadario, R. and Chandon, P. (2019): *Which healthy eating nudges work best? A meta-analysis of field experiments*. Marketing Science – Article in Advance 1–22.
- Esse, B. (2011): *Gondolkodás egyszerűsítő stratégiák hatékonysága*. Vezetéstudomány **42** (1 kül.) 80–86.
- Geier, A. B., Rozin, P. and Doros, G. (2006): *Unit bias. A new heuristic that helps explain the effect of portion size on food intake*. Psychological Science **17** (6) 521–525.
- ILSI Europe (2018): *ILSI Europe Annual Report 2017*. Brussels: International Life Sciences Institute, 1–48.
- Kerameas, K., Vartanian, L. R., Herman, C. P. and Polivy, J. (2015): *The effect of portion size and unit size on food intake: Unit bias or segmentation effect?* Health Psychology **34** (6) 670–676.
- Kovács K. (2018): *Gondolatok a viselkedési közgazdaságtan aktuális helyzetéről*. Köz-gazdaság **13** (2) 237–249.
- Marchiori, D., Waroquier, L. and Klein, O. (2011): *Smaller food item sizes of snack foods influence reduced portions and caloric intake in young adults*. Journal of American Dietetic Association **111** (5) 727–731.
- Marchiori, D., Waroquier, L. and Klein, O. (2012): *'Split them!' Smaller item sizes of cookies lead to a decrease in energy intake in children*. Journal of Nutrition Education and Behavior **44** (3) 251–255.
- OECD (2017): *Obesity Update 2017* [Internet]. 2017. Available from: www.oecd.org/health/obesity-update.htm
- Policastro, P., Harris, C. and Chapman, G. (2019): *Tasting with your eyes: Sensory description substitutes for portion size*. Appetite **139** 42–49.
- Rurik I., Ungvári T., Szidor J., Torzsa P., Móczár Cs., Jancsó Z. és Sándor J. (2016): *Elhízó Magyarország. A túlsúly és az elhízás trendje és prevalenciája Magyarországon, 2015*. Orvosi Hetilap **157** (31) 1248–1255.
- Samson, A. (2015): *Behavioral science: theory and practice*. In: Samson, A. (szerk.): The Behavioral Economics Guide, 2015. <https://www.behavioraleconomics.com/> (letöltés: 2020. május 29.).
- Schmidhuber, J. (2004): *The growing global obesity problem: some policy options to address it*. Journal of Agricultural and Development Economics **1** (2) 272–290.

- Simon, H. A. (1972): *Theories of bounded rationality*. In: McGuire, C. B., Radner, R. (szerk.): *Decision and Organization*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 161–176.
- Sunstein, C. R. (2018): *Misconceptions about nudges*. *Journal of Behavioral Economics for Policy* **2** (1) 61–67.
- Szakály Z., Soós M., Szakály M. és Kontor E. (2020): *Evés ésszel, vagy ész nélkül. Hogyan befolyásolják a környezeti jelek a fogyasztókat?* *Új Diéta* **29** (1) 2–5.
- Szántó R. (2011): *Ésszerűtlen döntések ésszerű magyarázatai: Bevezetés a viselkedéstudományi döntéselméletbe*. In: Szántó R., Wimmer Á., Zoltayné Paprika Z. (szerk.): *Döntéseink csapdájában. Viselkedéstudományi megközelítés a döntéselméletben*. Budapest: Alinea Kiadó, p. 11–38.
- Szántó R. – Dudás L. (2017): *A döntési helyzetek tudatos tervezésének háttere – A nudge fogalma, módszerei és kritikái*. *Vezetéstudomány* **48** (10) 48–57.
- Thaler, R. H., Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness*. Penguin Books, New York.
- Vandenbroele, J., Van Kerckhove, A. and Zlatevska, N. (2019): *Portion size effects vary: The size of food units is a bigger problem than the number*. *Appetite* **140** 27–40.
- Van Kleef, E., Kavvouris, C. and van Trijp, H. C. (2014): *The unit size effect of indulgent food: How eating smaller sized items signals impulsivity and makes consumers eat less*. *Psychology & health* **29** (9) 1081–1103.
- Wake, M. (2018): *The failure of anti-obesity programmes in schools*. *BMJ*. 360:k507.
- Wansink, B. (2010): *From mindless eating to mindlessly eating better*. *Physiology & Behavior* **100** (5) 454–463.
- Wansink, B., Payne, C. R. and Shimizu, M. (2011): *The 100-calorie semi-solution: subpackaging most reduces intake among the heaviest*. *Obesity (Silver Spring)* **19** 1098–1100.
- Wansink, B. and van Ittersum, K. (2007): *Portion size me: downsizing our consumption norms*. *Journal of the American Dietetic Association* **107** (7) 1103–1106.
- Westerterp, K. R. and Speakman, J. R. (2008): *Physical activity expenditure has not decline since the 1980s and matches energy expenditures of wild animals*. *International Journal of Obesity* **32** (8) 1256–1263.

Virágos Márta gondolatai a Kosáry Domokos-díj átvételekor

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a Kosáry Domokos Kuratórium méltónak tartott a Kosáry Domokos-díjra. Egyben köszönetemet fejezem ki az Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiumának a támogató előterjesztésért. Kosáry Domokos nevével történész hallgatóként találkoztam először, amikor neves debreceni professzoraim Rácz István, Orosz István nagy tisztelettel beszéltek kiváló bibliográfiájáról, melynek kötetait sűrűn tanulmányoztuk szemináriumra vagy vizsgára való felkészüléshez. Személyesen az MTA elnökeként debreceni előadásai alkalmával láthattam, hallhattam.

A magyar könyvtárügy háború utáni állapotával foglalkozó szakemberek többször is megfogalmazták a most Walleshausen Gyulától idézett általános igazságot: „Kosáry kiemelkedő tagja volt annak az eredeti hivatásából kiszorított csapatnak [...], amelynek tagjai – a diktatúra afféle tudós rabszolgáiként – a tudomány iránt elkötelezetten mentették, majd gyűjteményekké rendezték a nemzet pusztuló – kallódó szellemi kincseit, s közben megszervezték, s – a történelem fintoraként – magas szintre emelték a hazai könyvtárügyet.” A Debreceni Egyetemen is több, nemzetközi hírnevű professzor esett áldozatul az akkori politikai viszonyoknak, így például Hankiss János irodalomtudós, vagy Ország László. A “kényszerpihenő” alatt Hankiss az Egyetemi Könyvtár zenei gyűjteményét hozta létre, Ország László pedig az Ország Szótár szerkesztését végezte.

Kosáry Domokos egyetemi könyvtárigazgatóként világosan felismerte, hogy az általa irányított intézménynek tudományos funkciói is vannak, egyértelműen megfogalmazta, hogy azok a szakemberek tudják hitelesen segíteni a kutatómunkát, akik maguk is képesek elmélyedni egy-egy szakterületben, és abban publikálni. Ez a felfogás érvényesül a Debreceni Egyetem Egyetemi Könyvtárában is hosszú évtizedek óta, és maradt az egyik legfontosabb alapértéke a könyvtárnak főigazgatóságom idején is. Fokozottan igaz ez az elv napjainkban, amikor a tudományos kutatások segítése, eredményeinek dokumentálása és hatásának rögzítése a felsőoktatási könyvtárak kiemelt feladatává lépett elő. Az open access, a repozitóriumok menedzselése és az átalakuló tudományos publikálási gyakorlat a könyvtárosoktól újfajta tudás és készségek meglétét követelik.

Ma is példaértékű Kosáry professzor úrban az egyetememes műveltség egyébiránt örök, és benne újra megtestesült eszménye. És az európai ember, aki olyan természetes módon tudott egyszerre európai lenni és magyar, hogy egyik sem kezdte ki benne a másikat. Mi több, tudta azt, hogy az európaiság is út magyarságunk jobb megismeréséhez. Kosáry Domokos életútjának több szakasza is

örök tanulsággal szolgálhat: a jellemerővel párosuló igazi tehetség nem kallódhat, nem kallódik el, hanem nehezülő, nehezebb körülmények között is keresi és megtalálja az élet értelmét, a kiteljesedés lehetőségét.

Végezetül szeretném őszinte elismerésemet kifejezni az Egyetem és a Könyvtár előző és jelenlegi vezetésének, hogy ilyen elkötelezetten ápolják a kiváló tudós és tudományszervező emlékét.

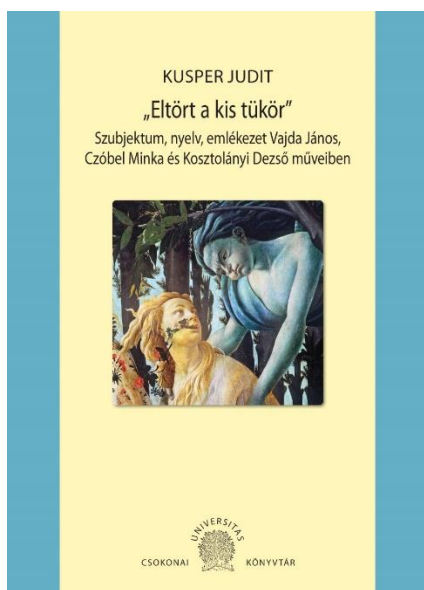
KÖNYVSZEMLE

„Skizofrén állapot”

Gondolatok Kusper Judit „Eltört a kis tükör” – *Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka és Kosztolányi Dezső műveiben*

(Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019.)

Bibliotheca Studiorum Litterarium 59.) c. könyve kapcsán

Mindannyian jól ismerjük a magyar irodalom-történetileg meghatározott periódusait, illetve ezen a történeti-lineáris síkon belül elgondolt különféle esztétikailag kiemelkedő csúcspontokat, amelyekről bizonyára a legtöbbet hallunk életünk során. Hiszen a csúcspontok halmazába tartozó alkotások, szerzői életpályák jelentős részét képezik közoktatásunk tananyagainak, így nagy eséllyel formálhatják irodalomhoz való viszonyunkat, az irodalomról alkotott képünket. Ugyanakkor azáltal, hogy döntő többségében ezen ki-

tüntetett periódusok alkotásaival találkozunk túlnyomórészt az iskolapadban, már gyermekeként, fiatalokként könnyen támadhat valamilyen hiányérzetünk. Joggal tehetjük fel akár magunknak, akár magyartanárnak a kérdést, létezik-e egyáltalán irodalom az esztétikai csúcspontokon túl, ha pedig létezik, mi az oka, hogy ezen periódusok irodalmi szövegeivel leginkább csak az említés szintjén találkozunk, s ezt is sietve elhagyjuk, hogy minél gyorsabban eljussunk a következő kitüntetett periódusig.

Úgy gondolom, mindenképpen ilyen esztétikai csúcspontként értelmezhető a magyar romantika, illetve a nyugatosok irodalmi teljesítménye. Általánosságban is érdekes kérdés lehet az, miként tekintünk az ilyen csúcspontok közötti időszakokra, jelen esetben pedig azokra az életművekre, amelyek a romantikus-realista szerzők, és a nyugatos első nemzedék alkotásainak határmezsgyéjén találhatóak. Gondolok itt elsősorban olyan – elsősorban lírikus és novellista – szerzőkre, mint Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Czóbel Minka, Gozdu Elek, Komjáthy Jenő, Petelei István, Reviczky Gyula, Vajda János és még sorolhatnám.

Érthető-e, újraértelmezhető-e önmagukban ezek az életművek, vagy mindig csupán az esztétikai csúcspontokhoz viszonyítva határozható meg pozíciójuk, és állandó jelleggel valamiféle összekötőszerepben, hídszerepben tudunk rájuk tekinteni? Ha érthetőek, milyen teoretikus keret felől kell közelítenünk, hogy a hagyományostól eltérő megállapításokat tegyük? Hogyan tudjuk megbontani a szigorú, intézményesült kanonikus rendet, át tudunk-e törni a standardizált interpretációs kereteken?

Ezekre, és ezekhez hasonló kérdésekre keresi a választ Kuser Judit *„Eltört a kis tükör” – Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka és Kosztolányi Dezső műveiben* című doktori disszertációjában, amely 2019-ben nyomtatásban is napvilágot látott. A könyv nyolc fejezete öt központi egységre bontható. Az elsőben a szerző a kánon kérdéskörét járja körül, a másodikban a szubjektum- és individuumfelfogások filozófiai-pszichológiai értelmezéseit vizsgálja Descartes-tól kiindulva Nietzsche-ig keresztül egészen olyan 20. századi gondolkodókig, mint Lacan, Foucault vagy Derrida, majd három nagyobb egységben foglalkozik a Vajda-életműben megteremtődő szubjektum sajátosságaival, egy felbomló, szétszóródó szubjektum lehetőségével a Czóbel-életmű kitüntetett pontjain, ehhez kapcsolódóan egy gender-olvasat lehetőségével, végül pedig Kosztolányi Dezső híres kötetének, *A szegény kisgyermek panasza*inak klasszikus

megközelítésmódjait próbálja feloldani.

A szerző a könyv bevezetőjében a korszakolás kérdésköréről ír, olyan lényeges megközelítéseket tárgyalva, mint például a Blumenberg-féle antropológiai felfogás, vagy a Thomas S. Kuhn-féle paradigmaváltás fogalma, amelyek egészen újszerű meglátásokat villantottak fel a 20. században a tárgykörre vonatkozóan. Majd eljut egészen a Steiner-féle korszakküszöb, illetve a korszaktudat fogalmáig. Úgy véli, kiemelt fontossággal bír, hogy újraértelmezzük a korszakolás fogalmát, hiszen az eddigi meghatározások valamiféle lineáris struktúrában gondolkodtak, ugyanakkor lényegi kérdésként merül fel, kell-e egyáltalán évszámot, időintervallumot hozzárendelni egy-egy műalkotáshoz, vagy pedig – kilépve e szokványos rendből – elgondolhatjuk-e ezt a folyamatot úgy, miszerint sokkal inkább a befogadás aktusának van eseményjellege. Ez a gondolat azért is bír kiemelt fontossággal, mert már itt, a könyv elején érezhetjük, Kuser Judit nem kizárólagosan a szöveget helyezi az interpretáció fókuszába, sokkal inkább a befogadói perspektíva felől olvas, ilyen szempontból pedig megpróbálja újrendezni a hagyományos kanonikus rendet, s elsősorban olyan fogalmak felől közelíteni a szövegekhez, mint énteremtés, emlékezőtechnika, ironia, arc/hangteremtés vagy éppen arc/hangrongálás.

A szerző a kánonra bonyolult, többszörösen áttett fogalomként tekint, amely ontológiájánál fogva mindig hordoz magában valamiféle kettős természetet. Fontosnak tartja kiemelni, a kánon az értelmezések tekintetében is döntő szerepet játszik, és „a kánon változásakor az értelmezői előfeltevések egy bizonyos halmaza változik” (17.). Felhívja a figyelmet arra, amennyiben a nagy kanonikus alkotók túlsúlyának kizárólagossága kerül előtérbe, s az esztétikai csúcspontok időszakán kívül eső alkotókkal alig, vagy szinte egyáltalán nem törődünk, úgy tűnhet, mintha ezek a jelentős alkotók a „semmitől jövő óriások” (20.) volnának, akik mindenféle előzmény nélkül hoznak létre valami lényegesen újszerűt. Ha azonban ezen kiemelkedő alkotások mellett folyamatosan értelmezzük az úgynevezett „másodvonal” szövegeit is (21.), azok nem pusztán hozzáadnak a kiemelt pozícióban lévő alkotások jelentéshorizontjának bővüléséhez, de saját újszerűségüknek másságán keresztül juttatják az olvasót esztétikai tapasztalathoz. Fontos látnunk, hogy egy-egy korszaknak nem pusztán egyetlen uralkodó narratívájáról beszélhetünk, különféle beszédmodok élnek egymás mellett párhuzamosan, azonban minél inkább növekszik a történeti távlat, történeti hasadék, természetszerűleg néhány kiemelkedik, jelentőségteljesebbé válik. Ugyanakkor létezik olyan olvasási tapasztalat, amely képes újragenerálni ezeket. Kuser Judit meglátásában az egyik lehetséges út, hogyha a

szubjektum felől közelítünk a megértéshez (34.).

Mindehhez persze szükséges áttekinteni azon legfontosabb szubjektumértelmezéseket, amelyek történetileg meghatározhatók, s amelyek a leginkább befolyásolták az európai ember filozófia- és kultúrtörténetét. Különböző gondolkodók más és más időszakban érzik felsejleni azt a határvonalat, amely a szubjektumot, mint egységes ént már problematikusan tételezi, azonban egyetértünk abban, hogy a descartes-i szubjektumfelfogásnak az európai kultúrtörténetben kitüntetett a szerepe. Ugyanakkor „a gondolkodásra, mint létalapra felépített szubjektum [...] nem válhat teljessé, s talán ez a leggyengébb pontja a karteziánus filozófiának: a gondolkodáson kívül el tudunk képzelni egyéb létalapot is [...], s ha már az alap pluralizálódik, mennyire képzelhetjük el biztosnak az erre épülő filozófiai tételt” (39.). A 18. századtól egyre több jelentős gondolkodó fordul kritikusan a karteziánus szubjektumfelfogás felé, többek között olyan bírálói lesznek, mint Hölderlin, Schelling, Nietzsche, Schopenhauer, vagy éppen a 20. században Foucault, akiknek szubjektumról való gondolkodása kapcsán arra a következtetésre juthatunk, hogy „a szubjektum egységesként nem képzelhető el, hiszen aki elképzele, eleve nem képes egységesként konstituálni önmagát, léte a szétszórtságban, szétszaggatottságban fejeződhet ki” (44.). Mindez azt jelenti, hogy valamiféle kettős, szizofrén állapotról beszélhetünk, a

modern ember tragédiájáról, aki – mielőtt korszakalkotó erőként tétélezhetnénk – felszámolja önmagát. Ez az állapot az értelmezések kiindulási alapja.

A szöveg legtestesebb részei a Vajda- és Czóbel-művekkel foglalkozó fejezetek, amelyekben arról is olvashatunk, miként értékelték a kortársak a két alkotót az adott időszakban, illetve az idő elteltével hogyan alakult a recepció.

Vajda János művészetének kanonizálása már a 19. században is ketősséget mutatott, hiszen voltak, akik a korszak kiemelkedő költőjeként tartották számon, ugyanakkor az irodalmi élet olyan lényeges alakjai, mint Gyulai Pál, Toldy Ferenc vagy Beöthy Zsolt azon szerzők táborába sorolták, akiket egyszerű Petőfi-másolóként tétéleztek föl. Ez a felfogás maradt meghatározó a 20. században, az életmű nagy része háttérbe szorult, csak néhány alkotást emeltek ki, így Vajda csupán egyfajta közvetítővé vált a magyar irodalom két nagy óriásának, Petőfi Sándornak és Ady Endrének lírája között (48.).

Kusper Judit az értelmezésben elengedhetetlen fontosságúnak tartja Barta János Vajda-interpretációjának újraolvasását. Az értelmezés legnagyobb erősségét abban látja, hogy visszanyúlva a klasszikusokhoz, mindig képes felmutatni valami lényegesen újat. Maga Barta is azt a nézetet vallja, „az igazi nagy írónak csak használ a perújítás, felfrissülve, megerősödve, megfiatalodva, új fényben kerül ki belőle” (51.). Barta

a legtöbb esetben a vajdai pszichéből indul ki, és azt a pontot kívánja megtalálni, amely eredőjeként funkcionált az olyan sorsfordító élményeknek, amelyek alapjául szolgáltak Vajda János költészetének. Ő lesz az, aki megalkotja az úgynevezett „verskoporsó” (56.) fogalmát, amelyet Kusper Judit igen találónak tart, ugyanis úgy gondolja, ez a fogalom nagyon jól képes visszaadni azt a szubjektumképet, amely „mintegy bezáródik e versekbe” (56.). Vajda János költészetében nagyon fontos szerepe van az emlékezés motívumának, kiváló példái ennek a Gina-versek, amelyekben az emlékezésnek mindig valamilyen új aspektusa, új hangja kap helyet, ugyanakkor ezekben még fellelhető valamiféle egységesség. Egy olyan beszélővel találkozunk tehát, „akinek hangját az emlékezet dinamikája határozza meg, akinek gondolatai csak egy adott pillanat, vagy egy adott személy körül forognak, s a befagyott emlékezetbe önmagát is behelyezi, így biztosítva egyfajta örökkévalóságot mind a megszólalónak, mind az éppen aktuális emlékezet tárgyának” (56–57.).

Kusper Judit mélyreható elemzést ad jó néhány Vajda-versről, bizonyítva ezzel azt, miképpen bukkanhatunk az alkotásokban a szubjektum változatos létmódjaira. Kiemelt szerep jut értelmezésében a tükörnek, mint metaforának, amely a 19. századi költészet kedvelt motívuma, s amely Vajda Jánosnál a „szubjektumok egyik lehetséges

megjelenítőjévé válik” (72.). Mindemellett behatóan foglalkozik azzal, miképpen válik az irónia alakzata az *Alfréd regénye* című Vajda versesregény értelmezésének központi lehetőségévé.

Kimondottan izgalmas Czóbel Minka műveinek interpretációja is, hiszen a szövegek szemantikai horizontját több irodalomtudományi iskola felől világítja meg. A hermeneutika, a dekonstrukció, a pszichoanalízis és a feminista megközelítések stabil és újszerű alapjait adják az értelmezéseknek. Ezen elemzések egyik központi kérdése, hogy miként érhető tetten a decentralizált én, valamint a szétszórt szubjektum az alkotásokban, illetve hogyan bomlik fel a századvég magyar irodalmában az a – fentebb már említett – karteziánus szubjektumfelfogás, amely hosszú ideig uralta az európai gondolkodást (108.). A szerző betekintést enged a Czóbel-életmű recepciójába, majd jó néhány alkotás mély és alapos értelmezését adja, amelyek alapján láthatjuk, Czóbel Minka szépírói munkássága mennyire újszerűnek hatott a korszakban, mennyi motívummal találkozhatunk már nála, amelyek irodalmunkban csak jóval később váltak általánossá. Ha az újraolvasások alkalmával el tudunk szakadni az eddigi értelmezésektől, és az életművet nem az egységes szubjektumfelfogás felől olvassuk, nagymértékben tágul a művek jelentésvilága.

A lírai alkotások elemzésén túl fontos megállapításokat olvashatunk Czóbel Minka *Pókhálók* című alkotásáról, amely szöveget talán a legjobban ismerünk az írói életmű darabjai közül. Kusper Judit az interpretációhoz Showalter teóriáját hívja segítségül, aki biológiai, nyelvészeti, pszichoanalitikai és kulturális különbözőségmodelleket állít fel, amelyek közelebb vihetnek bennünket a „női írás mibenlétéhez” (155.).

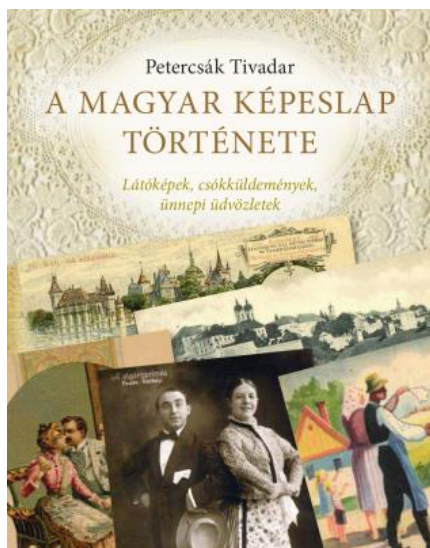
A kötet utolsó fejezetében Kosztolányi Dezső sokat elemzett kötetének, *A szegény kisgyermek panasza*-inak újszerű megközelítéséről olvashatunk. A szerző ebben az esetben is a szubjektum problematikája felől közelít, megbontva ezzel a meglehetősen zárttá vált Kosztolányi-recepciót. Az egyik legérdekesebb kérdés a versek lírai énjének hangjához köthető. Hiszen, ahogy Kusper Judit írja, az eddigi értelmezések „leggyakrabban azt állapítják meg, hogy a kötet tulajdonképpen egy szerep végigvitele” (186.). Ám szerinte ez korántsem állítható bizonyossággal, az emlékezés válik a kötet egyik központi motívumává, a nyitóversben a pozíció kijelölése történik meg. Kosztolányi „az élményekből teremt egy ént, aki emlékezni képes, így létrehoz egy egészen új világot, a kisgyermek imaginárius világát” (187.).

Kispál Dániel

pedagógia tanár, doktorandusz,
Eszterházy Károly Egyetem

**Petercsák Tivadar: A magyar képeslap története.
Látóképek, csókküldemények, ünnepi üdvözletek.**

Kossuth Kiadó, Budapest, 2020. 192. p.

Kevés olyan tárgy van, amely akár tömegével fellelhető otthonainkban és a közgyűjteményekben, ugyanakkor forgalomban van, tehát múltnak és jelennek egyaránt szereplője, illetve jövőbeli kutatások forrásbázisát képez(het)i. – Ez a talányos tárgy a képes levelezőlap, amely másfél évszázaddal ezelőtt jelent meg, mint a rövid közlendők és üdvözletek praktikus, a levelezésnél olcsóbb formája. A polgárosodási folyamat tipikus kísérőjelenségeként vált a tömegkultúra részévé, a 20. században már minden társadalmi rétegnél használatban volt. A 21. századra az új kommunikációs eszközök elterjedésével a képes levelezőlap eredeti funkciója visszaszorult, de kortörténeti dokumentum jellege erősödött.

Képi ábrázolása alkalmassá, sőt vonzóvá tette a gyűjtésre. Kialakult a gyűjtői köre és a szakirodalma is, ha ezekről talán kevesebbet is tudunk, mint a bélyeg- és éremgyűjtő egyesületekről vagy a gyűjtésükről szóló művekről.

Azt, hogy milyen gazdag ismereteket is meríthetünk a képes levelezőlapokból, igazolhatja a Kossuth Kiadó által 2020 végén a magyar képes levelezőlap 150 éves történetéről, kultúrtörténeti szerepéről megjelentetett, képekkel gazdagon illusztrált, keménykötéses, védőborítóval ellátott könyv. Szerzője Petercsák Tivadar történész, aki egyetemi tanulmányait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen folytatta, történelem és néprajz szakon, pályája javarésze pedig különféle múzeumokhoz kötődött. 1972–1975 között a sárospataki Rákóczi Múzeumban, 1981–2009 között pedig az egri Dobó István Vármúzeumban dolgozott, amelynek 1989–2008 között igazgatója volt, ami egyúttal a Heves Megyei Múzeumi Szervezet megyei igazgatóságát is jelentette. Nyugdíjba vonulása után még az egri Eszterházy Károly Főiskolán is oktatott, ahol végül egyetemi tanári kinevezést kapott. Múzeumi és felsőoktatási munkája során intenzív tudományos kutatómunkát folytatott, aminek következtében 2007-ben MTA doktora minősítést nyert.

A képeslapokkal egyik köztes munkahelyén, a „*Képeslap Múzeumként*” ismert szerencsi Zempléni Múzeum igazgatójaként került kapcsolatba. Megismerte az intézmény milliós nagyságrendű képes levelezőlap gyűjteményét, amiből állandó és időszakos kiállításokat készített, anyagáról előadásokat tartott, többek között az I. világháborús propagandalapokról. A könyvben szereplő képeslapok bázisát ez az európai szinten is jelentős gyűjtemény szolgáltatta. Munkájának magas színvonalát így nem vonhatjuk kétségbe.

Képeslap-kötetét részben kronologikus, részben tematikus elv szerint állította össze. Az első részben a képeslap történetét, korszakait, a képeslapkiadás korabeli céljait ismerhetjük meg, amit a képeslapokhoz kapcsolódó különféle témák követnek. A második rész a lapokon megjelenő legfontosabb témák számbavételével, ismertetésével mutatja be a műfaj sokszínűségét, a harmadik a különleges technikákkal készített lapokra, a negyedik a képeslap kortörténeti szerepére, az ötödik a gyűjtésre, gyűjteményekre koncentrál. A kiadvány főként a magyar képeslapkiadás történetére, sajátosságaira összpontosít, de esetenként nemzetközi kitekintésre is vállalkozik.

A képeslap történetét időrendben feldolgozó első részben megismerkedhetünk az előzményekkel, így a tömegméretekben gyártott és széles körben elterjedt képeslapok közvetlen előfutárát jelentő hivatalos postai levelezőlap megjelenésével (1869), azok első illusztrált, azaz képekkel

díszített változataival (1870), illetve a magyar képeslap kiadás kezdetének számító millenniumi sorozat lapjaival 1896-ból.

A szerző a képeslap aranykorának az 1898–1913 közötti időszakot teszi meg, hiszen a képeslapok alacsony tarifája, a kézbesítés gyorsasága, a nyomdatechnika fejlődése, a kreatív és ötletes kiadások a lapok gyors elterjedését hozta. A postai hagyomány a címzésnek teljes oldalt igényelt, így a képi ábrázolás a hátoldalnak csak egy részét – többnyire csak felső sávját – foglalhatta el. A képoldal illusztrációinak növelése céljából azonban 1904–1905-ben a címzési oldalt megosztották, a korábbi hosszú címzéses hagyományt felváltotta a máig érvényben lévő függőlegesen osztott megoldás, amelyben a (többnyire üdvözlő) szöveg a baloldali hasábra került.

Az aranykort a „*Nagy Háborúnak*” nevezett első világháború nem kevésbé sajátos képeslap kiadása követte. 1914–1918 között elképzelhetetlen mennyiségű lap volt forgalomban, az otthon maradottak és a katonák kapcsolattartási funkciója mellett a tömegtájékoztatás és a propaganda eszközeivé válva. Petercsák Tivadar nyomon követi a háborús lapok tematikájának megváltozását a kezdeti optimizmustól a lövészárkon át a katonai temetőig; az ellenség arcúlatának negatív alakításáért kiadott grafikus lapok mellett léteztek a haditudósítók felvételei alapján készített képeslapok, amelyek ellentétben álltak a katonaszerelem és -élet szentimentális lapjaival.

A két világháború között (1919–1938) című részben szerző a magyar sajátosságokra összpontosít, így a trianoni döntés elleni tiltakozásként kiadott irredenta, valamint a „népies”, „magyaros” lelkesedést fenntartó és fokozó lapokra. A második világháború (1939–1945) képeslapkiadását a megcsappant érdeklődés, a kisebb kiadási szám, a csökkent propagandaszerep jellemezte, de a bécsi döntések következtében az irredenta kiadványok újabb hulláma indult el. A második világháború után – a felszabadulás témája mellett – a lerombolt városokat, épületeket ábrázoló lapok voltak a jellemzőek, amelyeknek komoly mozgósító hatása volt a háború utáni újjáépítés jegyében. Az 1950-es évek elején a beszolgáltatást segítő és kulákellenes lapok domináltak, Rákosi Mátyást is megjelenítették a lapokon. A korábbi korszakok sokkiadós modellje megszűnt, 1948 után államosították a képeslapkiadást. A szerző 21. századra tett kitekintéséből megtudhatjuk, hogy az utazók körében ma mi számít a képeslap konkurenciájának.

A képeslap története után „*A képeslap sokszínű világa*” című részben a jellemző lapcsoportokat ismerhetjük meg. A szerző bemutatja a földrajzi lapok, városképek, tájképek jellemzőit, kiadásuk céljait a lapkiadás kezdetétől napjainkig. A közlekedési eszközöket megőrkítő képeslapok kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a századforduló debreceni lapjai megőrkítették a korabeli sajátos helyi közlekedési eszközt, a gőzüzemű kisvasutat, amelyet 1884-

ben építettek, és a vasútállomástól a Nagyerdőig közlekedett. Még 1910-es datálású lapon is látható a kisvona, amelyet ekkoriban váltott fel a villamos. A helyinek tartott sajátosságok, a tradicionális népelet, a színes viseletek bemutatása már a 19. század végétől jelentős volt, népszerűek voltak a pusztai romantikát, a Hortobágyot ábrázoló lapok. Ebben kapott helyet a Bugyi Sándor debreceni talyigást 1938-ban megőrkítő lap képe.

A képeslap története kezdetén hírközlő szerepet is betöltött, *Az Alkalmi levelezőlapok* részben a szerző ezeket az érdekes eseményekről (például: királyi hadgyakorlatok, természeti katasztrófák, ipari kiállítások) kiadott lapokat tekinti át egészen a legutóbbi időkig. Megemlíti a Debrecen 1944. június 2-i amerikai bombázásának 75. évfordulójára kiadott, a pusztítás nyomait bemutató fekete-fehér sorozatot. Nagy számban adtak ki *képzőművészeti alkotásokat* ábrázoló lapokat is, mivel a képeslapok olcsóságuknál fogva nagy tömegekhez juttatták el a klasszikus és kortárs művészek műalkotásainak, illetve a világhírű múzeumok műkincseinek reprodukcióit. Emellett léteztek olyan képzőművészeti lapok is, melyek önmagukban is művészeti alkotásnak minősülnek (főként a szecessziós lapok). Az irodalom nagyjairól, a színházak és a filmek szereplőiről szintén népszerű lapok készültek, a kottás levelezőlapok ugyancsak keresettek voltak. A szerző külön kitér a humoros és tré-

fás képeslapokra, melyek témái között megtalálható a pipogya/részezes férj, a kikapós menyecske, a lelakolt szájú após, a női hiúságot kigúnyoló grafikus lapok. A reklám szintén külön kategóriát képezett. Idetartoznak a különféle árucikkeket, a gyártó cégeket bemutató képeslapok mellett pl. hadi- és békeölcsönjegyzést propagáló, de akár a cukorrépa betakarítását oktató, 1950-es években kiadott lapok is.

A kötetben külön figyelmet kapnak a 19. század utolsó évtizedeitől az egyházi ünnepek, a családi események, udvarlás alkalmából kiadott üdvözlőlapok, és ezek változásai a kezdetektől napjainkig. Szerző bemutatja a karácsonyi, újévi (külön küldték a karácsonyi lapoktól, ezért külön kategóriát alkotnak), húsvéti és a mára már teljesen kiveszett pünkösdli lapok visszatérő motívumait, továbbá az első világháború, a trianoni döntés üdvözlőlapokra gyakorolt hatásait is. A szerelmi képes levelezőlapok számtalan formában léteztek, és speciális lapok is készültek e témában. Így például a vallomástélt megkönnyítette a virágnyelvbe bevezetést nyújtó lap; a bélyegnyelvet tartalmazó kép, hiszen a bélyegpek felragasztási módja is az érzelmek kifejezője volt; a férfiak *Csók küldemény* lapon küldhették el akár egymillió csókjukat szerelmesüknek, a lányok pedig a *Jövendőmondó lapot* vallathatták: Szeret, nem szeret?

A kötet harmadik nagy egysége a képeslaptechnika változásaival fog-

lalkozik. Itt kaptak helyet a különlegességek is. Ma már csodálkozva kapkodjuk fejünket, hogy hányféle technikával készültek lapok, például forgalomban voltak csipkeutánzatú, domborított kártyák; falemezre, fémlemezre és bőrlapra készítettek; üvegre ragasztottak, hímzett selyemlapok, női arcképek csipkegallérral, élőhajjal, valódi madártollal díszített kalapokkal; átvilágító és élővirágos képeslapok is.

A képeslap mint kortörténeti dokumentum című részben a szerző a személyes üzeneteken túl a tömegkultúra részeként, mint ábrázolásai révén képi információt hordozó tárgyat, s ezáltal saját koruk jellegzetes dokumentumának tekinthető aspektusból mutatja be a lapokat, és felcsillantja a képek felhasználásának sokszínűségét (pl.: városképek változásainak megőrzői, a második világháborúban a harci felderítés segítői, a kultuszteremtő politika és az állami propaganda eszközei).

A kötet zárófejezete megismertet a gyűjtők összefogására, segítségére alakult képeslapgyűjtő egyesületekkel, és az általuk kiadott szaklapokkal, a lapok tárolására gyártott speciális albumokkal. Ebben a részben az országos és megyei hatókörű közgyűjtemények, múzeumok és könyvtárak képeslapgyűjteményeiről is képet kaphatunk, valamint a magángyűjtőkről is szó esik. A kötet végén irodalomjegyzék segíti a képeslapok iránt érdeklődők további tájékozódását.

Igényesen összeállított és szerkesztett kiadvány látott napvilágot.

A kötet bőséges (szám szerint 355 darab) kiváló minőségű illusztrációt tartalmaz, amelyek a képeslapok előzményeitől egészen a legutóbbi évek képeslapkiadásáig adnak ízelítőt. A képek nem csak kiegészítik a szerző szavait, hanem megelevenítik

azokat, amivel a kötet olvasói mára már letűnt idők részesének érezhetik magukat.

Bodor Mária

Történész-muzeológus,
Zempléni Múzeum, Szerencs

Dobszay Tamás: A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)

Országház Könyvkiadó, Bp. 2019. 508 o.

Az Országgyűlés Hivatala 2016-ban nehéz, ugyanakkor nemes feladatra vállalkozott, amikor elindította

A magyar országgyűlések története című sorozatát; ebben különböző korszakok országgyűléseiről tudhat meg többet az érdeklődő, az adott korok avatott szakértőinek kö-

szönhetően. E széria ötödik kötete-ként látott napvilágot Dobszay Tamás szóban forgó monográfiája, amely – amint arra a cím is utal – egy viszonylag hosszabb átalakulási folyamat eseményeit tárgyalja. Az „utolsó évtizedek” szókapcsolat jól jelzi, hogy egy régi rendszer fokozatos megszűnéséről olvashatunk itt, ugyanakkor viszont ez az időszak rendkívül mozgalmas, és egyben a polgárosodás szempontjából is döntő évtizedeket jelent. Az „utolsó évtizedek” egyáltalán nem egy hanyatlástörténeti narratívában értelmezhető, sőt: ha a történeti ív kifutását – azaz 1848 tavaszát – nézzük, akkor éppen hogy egy zökkenőktől sem mentes, mégis mind tudatosabb (és viszonylag sikeresnek mondható) nemzetépítési kísérlet szemtanúi lehetünk a 18. század végétől kezdődően. Az olvasóban persze felmerülhet a kérdés, hogy az országgyűlések történetét érdemes-e viszonylag rövidebb időszakokra tagolni, mennyiben különlegesebbek az 1790 utáni diéták

az azokat megelőzőeknél. A köztörténeti események (II. József halálát követően a rendi-nemesi mozgalom kibontakozása, a nemzeti/nemzetiségi törekvések, az 1830-as évektől kezdődően a reformgondolatok terjedése) olyan változásokat indukáltak a magyar országgyűlésben is, amelyek igazolhatják azt az elképzelést, miszerint az 1790 utáni mintegy fél évszázad eseményeit érdemes lehet egy olyan, önálló korszakhoz kötni, amelynek végén ott állnak a polgári fejlődés csíráit magukban rejtő áprilisi törvények. Nem mellesleg pedig a kötet akár a folytonosság vagy megszakítottság témájában zajló vita egyik szövegeként is olvasható, hiszen az 1790-ben kezdődő korszak számos szereplője, illetve eszméje jelen volt a későbbi évtizedekben is.

Dobszay Tamás öt fejezetből álló, terjedelmes munkája első pillantásra is fajsúlyos műnek tűnik. Ha csupán a kötet tartalomjegyzékét futjuk át, akkor is láthatjuk, hogy a szerző igen alaposan körbejárta az országgyűléshez kapcsolódó kérdésköröket. Dobszay a bevezetésben kiemeli, hogy nem eseménytörténeti elbeszélést szeretne nyújtani, s ennek megfelelően a problémaközpontú megközelítés az uralkodó a szövegben. Amint arra a szerző is utal, még ezekben az évtizedekben is megfigyelhető volt a rendi országgyűlés hagyományos sérelmi-jogvédő szerepe, ugyanakkor viszont 1830 után egyre erősebben jelentkeztek a modern parlamentarizmus

felé mutató tendenciák. 1848-ig folyamatosan jellemző volt a diétára e kétarcúság, s a kötet is a hagyományos rendiség és a modern parlamentarizmus összehasonlításával vizsgálja az egyes kérdéscsoportokat.

A logikus szerkezetű kötet fejezetei egymásra épülnek, s a vizsgálódás látószögei mind szűkebb térre összpontosulnak. Az első nagyobb egység a rendi társadalom és a rendi alkotmány összefüggéseit vizsgálja. Az alkotmány fogalmának és a rendi társadalom felépítésének részletezése után a rendi dualizmusról (azaz az uralkodó és a magyarországi rendek közötti hatalommegosztásról, illetve ezzel összefüggésben a két tényező közötti hatalmi küzdelemlről) esik itt szó.

A második fejezet már közelít a monográfia fő témájához: ebben Dobszay azt tárgyalja, milyen volt a (késő) rendi diéta összetétele, hogyan zajlottak le a választások.

A harmadik szakasz azokat a közjogi tényezőket (király, bíráskodó szervek, rendi önkormányzatok) veszi számba, amelyek kölcsönhatásban álltak az országgyűléssel; szintén itt kerülnek szóba olyan kérdések is, mint a követek jogállása, illetve a küldőkkel való kapcsolattartás.

A negyedik fejezet adja a kötet gerincét: e részben táru fel az olvasó előtt a késő rendi magyar diéta működésének mikéntje. Dobszay Tamás az újabb történettudományi eredményekhez, nézetekhez kapcsolódva az országgyűlést nem elsősorban törvényhozó szervként értel-

mezi, hanem olyan terepként, amelyen a rendi dualizmus működhetett. Olyan fontos funkciókat is betöltött ez az orgánus, mint például a királykoronázás, vagy éppen az adómegajánlás, de az országos közélet fórumaként is szolgált. A szerző részletesen tárgyalja a diéta munkamódszereit, a lezajlott események dokumentálását, illetve a nyilvánossággal való közlésének mikéntjét, beszél a társasletről, az országgyűlések összehívásának gyakoriságáról, illetve az egyes diéták hosszúságáról, az ülések helyszíneiről, az ülésrendről is.

Az ötödik fejezet arra keresi a választ, hogyan módosult az országgyűlések „szerepe”, a rendi-sérelmi politizálás mellé hogyan sorakozott fel a reformpolitizálás. Dobszay két fő korszakot különböztet meg e tekintetben: 1830-ig döntően a sérelmi szellemiség volt jellemző (noha például az 1790-es évek elején akadtak reformkezdeményezések, majd a napóleoni háborúk időszakában a rendi kiváltságok megvédése a „nemzeti ébredéssel” párosult, 1825 után pedig a visszaállított alkotmányosságot ünnepelték), a 30-as évek elejétől kezdődően azonban egyre több reformkérdés merült fel a diétákon; a szerző ebben nagy fontosságot tulajdonít a nyilvánosság fejlődésének, illetve a rendi közélet fokozatos aktivizálódásának.

A kötetet záró összegzésben Dobszay Tamás Kecskeméti Károlylyal egyetértésben úgy vélekedik, hogy a reformkort sokkal inkább a

reformtörekvések korának nevezhetjük, amelyben az országgyűlés jellege is megváltozott, közelebb került a modern parlamentáris formákhoz. Az 1790 utáni bő fél évszázadban – de főként az 1830-as évektől kezdődően – fokozatosan felértékelődött a diéta szerepe, ami végül is a polgári átalakulást megalapozó 1848. évi törvényekben csúcsonyosodott ki.

Talán nem túlzás azt mondani, hogy a szóban forgó kiadvány nélkülözhetetlen kézikönyve lesz azoknak, akik érdeklődnek a rendi országgyűlés iránt, vagy akik szakmailag a témát kutatják. A hatalmas szövegtömeg a legmodernebb összefoglalása mindazon ismereteknek, amelyek az elmúlt több mint két évszázad alatt a kérdéskörben felhalmozódtak, és habár a kötet a terjedelmesebb munkák közé tartozik, a szöveg könnyen olvasható, értelmezhető még a nem szakemberek számára is. Összesen 85 szövegtömeg képet (ezek zömmel korabeli litográfiák, festmények, rézkarcok stb. reprodukciói) tartalmaz a kiadvány, amelyek nem csupán illusztrációs célt szolgálnak, hanem némely esetben – mint például az országgyűlési ülésrend ábrázolásakor – fontos adatokat is szolgáltatnak a leírtak jobb megértéséhez. (Érdemes megemlíteni, hogy a kötet már a borítójával is hívogatja az olvasót, noha a felhasznált festmény, Barabás Miklós *A Lánchíd alapkőletétele* című alkotása témáját tekintve talán kevésbé illeszkedik a témához. Szimbolikus értelemben viszont felöllelheti mind-

azon tartalmat, amit a Lánchíd létrehozása jelképezhetett a polgári átalakulás terén.) Az érdeklődő egy tekintélyes méretű, majdnem húsz lap terjedelmű forrás- és irodalomjegyzékben nézhet utána a hivatkozott munkáknak; e szekció is naprakész, hiszen a szerző egészen friss, 2018-ban megjelent művekre is hivatkozik. A kötet végén található névmutató segíti az olvasó tájékozódását, azonban egy tárgymutató összeállítása sem lett volna minden érdek nélküli. Ettől eltekintve Dobszay Tamás össze-

foglalását nagy haszonnal forgathatja úgy a szaktörténész, mint a laikus érdeklődő, akár monográfiaként végigolvassa a kötetet, akár csupán egy-egy részkérdésre kíváncsi. Hiánypótló műről van szó, hiszen ilyen átfogó jelleggel, ilyen részletességgel és alaposággal még nem tárgyalták az 1790 utáni diéták történetét.

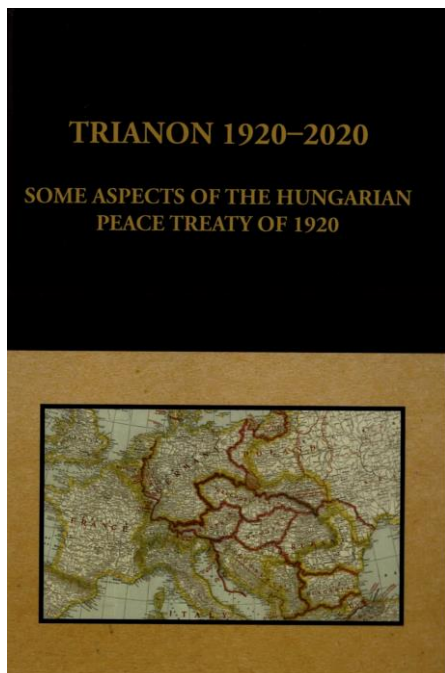
Bodnár Krisztián
történész-segédlevéltáros
Debreceni Egyetem

Trianon 1920–2020.

Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920.

Eds. Róbert Barta – Róbert Kerepeszki –

Department of History, 2021, Debrecen, 2021. p. 254

A 2020-as év a számunkra az első világháborút lezáró, a történelmi Magyarország területét felszabdoló trianoni békeszerződés aláírásának centenáriuma volt. Az évfordulóról a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete nemzetközi konferencia keretében szeretett volna megemlékezni, ám erre a járványügyi helyzet alakulása miatt, a rendezvény többszöri halasztása után sem kerülhetett sor. Ezért döntöttek úgy a szervezők, hogy a felkért öt külföldi és tíz hazai előadó kutatásainak eredményeit idegen nyelvű tanulmánykötetben adják közre, amivel így a nemzetközi olvasóközönséget is megcélozhatják. Az Intézet külföldi kapcsolatait példázza, hogy a kötet szerkesztésében Barta Róbert intézetigazgató és Kerepeszki Róbert intézetigazgató-

helyettes mellett Krzysztof Kania, a toruń-i Nicolaus Copernicus Egyetem tanára is részt vett.

A Trianon 100 éves évfordulójára kiadott kötet négy nagy tematikai részből áll. A Trianon és a Nagy Háború utáni nemzetközi kapcsolatok összefüggéseit vizsgáló első blokk a leginkább „heterogén”, hiszen az itt szereplő tanulmányok szerzői között egy-egy német (Manfred Jatzlauk, a rostocki egyetem professor emeritusa), finn (Anssi Halmesvirta, a Jyväskylä Egyetem docense), lengyel (Krzysztof Kania) és két magyar szakembert (Mathey Éva, a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének adjunktusa és Barta Róbert) találunk. A második tematikai egységben három szerző (Keresztesi Róbert, Veszprémy Bernát László, az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza és Kinga Czehowska, a bydgoszcz-i Institution of National Remembrance kutatója) a belpolitikai és társadalmi következményeket vizsgálja. A harmadikban Trianon egyháztörténeti és földrajzi, illetve etnográfiai hatásait egy holland (Maarten J. Aalders, a Kampdeni Hittudományi Egyetem egyháztörténésze) és három magyar szakember (Hörtschik Richárd, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, Keményfi Róbert, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja, valamint Tömöri Szilvia, a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeológusa) világítja meg. Míg az utolsó, a

gyermekvédelem és humanitárius akciók témakörét körüljáró blokk szerzői kizárólag hazai kutatók (Bozzay Réka, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének adjunktusa, Pusztai Gábor, a tanszék vezetője és Réthelyi Orsolya, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Néderlandisztikai Tanszékének tanszékvezetője).

Már ez a tematikai sokszínűség is azt mutatja, hogy a szerzőgárda olyan következmények bemutatására, illetve körüljárására törekedett, amelyek nem feltétlenül kapcsolódnak szorosán a leginkább ismert Trianon-narratívákhoz. Ez abból a célkitűzésből fakad, amit Barta Róbert a szerkesztői előszavában is megfogalmazott, miszerint a kötet összeállításakor a fő koncepció az volt, hogy az eddigi Trianon-értelmezésekhez képest bizonyos tekintetben új, vagy újszerű nézőpontokat és megközelítéseket tartalmazzon a kiadvány.

A tematikai sokszínűség és az egymástól távol eső témák ellenére a kötetben több vezérmotívum fut végig, amelyek összefogják a tanulmányokat. Az egyik ilyen a nemzetközi kapcsolatok, amelyben leginkább arra helyezik a hangsúlyt, hogy árnyalják azt, miért nem kaphatott ebben az időszakban Magyarország támogatást külföldről. Az egyik legkézenfekvőbb partner Németország lehetett volna, ám Manfred Jatzlauk bemutatja, hogy Németországnak a háborús hatások és a rá (is) kényszerített béke miatt olyan nehézségekkel kellett szembenéznie, amelyek

eleve kizárták, hogy bármilyen más országot támogatni tudjon. Ezek a körülmények érthetőbbé teszik, hogy miért csak szűk másfél évtizeddel később lépett nyíltan színre Németország a versailles-i békerendszer megváltoztatásáért, és ehhez kapcsolódóan a magyar revízió (lát-szólagos) támogatójaként. Németországhoz hasonlóan Lengyelország is fontos helyet foglalt el a magyar külpolitikai gondolkodásban, ám Krzysztof Kania tanulmányából kiderül, hogy a Nagy Háború után újjáalakult állam is számos súlyos problémával küzdött, ezért – a magyar és a lengyel politikai rendszer párhuzamai ellenére – sem viszonyozhatta hathatósan azt a támogatást a korszakban, amelyet Magyarország adott a lengyel-szovjet háború során. Az angolszász külpolitikai vonal is szerepet kap a kötetben, nem véletlenül, hiszen a korszakban a magyar közélet nagy elvárásokat támasztott az Egyesült Államok és Nagy-Britannia irányában is. Mathey Éva tanulmányából viszont egyértelműen látszik, hogy az amerikai külpolitika csalódást okozott Magyarországnak számára. Az Egyesült Államok ugyanis ragaszkodott a trianoni szerződésben lefektetett gazdasági jogok megtartásához, ám lemondott minden felelősségről a magyar határok vonatkozásában, sőt a diplomáciai, politikai és katonai következményektől is igyekezett távol tartani magát, ami messze állt attól az idealista képtől, ami a hazai közvéleményben élt a „törvények és az emberiség örékek” ábrá-

zolt Amerikáról. A brit vonal annyiban tekinthető pozitívabbnak, hogy az angol diplomáciában voltak olyanok, akik szimpátiával viseltettek Magyarország iránt. Közéjük tartozott Carlile Aylmer Macartney történész, aki a korszak folyamán a Nemzetek Szövetségében a kelet-európai ügyek szakértőjeként kiválóan rálátott a térség kapcsolatrendszerére, illetve jellemzőire. Barta Róbert tanulmányából nemcsak az ő magyarbarát diplomáciai tevékenysége rajzolódik ki, hanem az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott tudós-diplomata számos akkori hazai politikust személyesen ismert, ezért kiterjedt, visszaemlékezéseket is tartalmazó irodalmi munkássága a mai napig fontos a korszak magyar történelme szempontjából. Azonban hiába Macartney elkötelezettsége, a háború utáni status quo fenntartására törekvő hivatalos brit külpolitika irányvonalát ő sem tudta érdemben Magyarország javára fordítani. A korabeli magyar külpolitikai célok elérése tekintetében perifériusnak tűnő országra is látunk példát a kötetben. Anssi Halmesvirta a két világháború közötti finn és magyar kapcsolatokat vizsgálva rámutat arra, hogy a politika terén a magyar állam hamarabb nyitott a finnek felé, ugyanis 1928-ban magyar nagykövetség alakult Finnországban és csak hat évre rá jött létre a finn Budapestben. Ennek ellenére a finnek nem mutattak nagy érdeklődést a nemzetközi ügyek iránt, így Magyarország rájuk sem számíthatott céljai elérése érdekében.

A kötet másik fő vezérmotívuma a belső problémák kérdésköre, amelyet már Németország és Lengyelország vonatkozásában is megvilágítottak a korábban említett tanulmányok. Az utóbbi állam esetében a tekintetben is kimutatható a párhuzam Magyarországgal, hogy – miként Kinga Czehowska tanulmányából kiderül – a zsidókérdés itt is ebben az időszakban vált markáns tényezővé a politikában és a gazdasági életben. Ismeretes, hogy a Magyarországon 1919-ben kibontakozó fehérterrornak jelentős antiszemita tartalma is volt. Ennek a terrorhullámnak a kevésbé ismert szempontjai megértéséhez nyújt újabb adalékokat Veszprémy Bernát László tanulmánya, amelyben a nyugat-magyarországi eseményeket vizsgálja. A háború utáni terror nem egyedi jelenség, nemcsak Magyarországra jellemző, sőt az erőszaknak nem csak ez a formája bontakozott ki ebben az időszakban. Kerepeszki Róbert társadalomtörténeti nézőpontból közelítve, a Nagy Háború utáni devianciákkal kapcsolatos tendenciákat vizsgálva, bemutatja, hogy a 19. század utolsó harmadában a modernizáció és az ennek következtében fellendült urbanizáció által beindított társadalmi folyamatok olyan normaszegő magatartásformákat hoztak felszínre, amelyeket az első világháború kirobbanása fokozott, majd a fegyverszünet sem terelt nyugvóponttra. Noha ezekkel kapcsolatban a korabeli sajtó egyfajta „morális pánikot” okozott, de rávilágított arra is, hogy a magyar társadalom számos

rétege milyen súlyos egzisztenciális körülmények közé került a háború gazdasági hatásai, majd a vereség következtében. Különösen fontos rámutatni erre a korabeli magyar gyermekek esetében, akiknek helyzetén – ahogy az Bozzay Réka, Pusztai Gábor és Réthelyi Orsolya tanulmányaiból kirajzolódik – holland és belga humanitárius akciók igyekeztek segíteni. Ezek a szempontok vissza-kapcsolnak az első vezérmotívumhoz is, ugyanis holland-magyar viszonylatban a gyermeksegélyezési kezdeményezések elősegítették a politikai kapcsolatok megerősödését is.

A kötet harmadik vezérmotívuma a korabeli szellemi élet területére világít rá. Kiderül az is, hogy a devianciák terjedése nemcsak a sajtót, hanem a különböző tudományok művelőit is élénken foglalkoztatta, a már említett brit tudós-történész is elsősorban Trianon miatt fordult nagyobb figyelemmel Magyarországra felé, de a békeszerződés más szempontokból is hatást gyakorolt a szellemi-kulturális életre. Ilyen például az egyházak helyzete, amelyeket szintén súlyosan érintettek a területi változások, ahogy ezt Hörcsik Richárd a magyar református egyház szempontjából bemutatja, illetve befolyásolták az egyházak kapcsolatrendszerét is, amire Maarten J. Aalders tanulmánya világít rá.

Feltűnő, hogy ezen vezérmotívumok között viszonylag kevés szerepet kap a Trianon-kutatásokban rendre előtérbe kerülő revízió kérdése, és amikor mégis szerepet kap,

akkor sem elsősorban a „nagypolitika”, hanem egyrészt épp a szellemi élet vagy a hétköznapiok tekintetében. Például a földrajz esetében – miként az Keményfi Róbert tanulmányából kiderül – a tudományterület felértékelődött Trianon után. Képviselői azt a tudatos szempontot tartották szem előtt, hogy a politikailag és földrajzilag egységes Kárpát-medence testesíti meg azt a teret, amelyben a magyar nemzet életképesen és hosszútávon fennmaradhat, így a magyar földrajztudósok és térképészek jelentős szerepet játszottak a revíziós politika megalapozásában. Ugyanakkor az irredentizmus – ahogy Tömöri Szilvia rámutat a tanulmányában – a mindennapi használati tárgyakon is nyomot hagyott, majd a családi hagyomány és az egyéni emlékezet szerves részévé vált a korabeli társadalomban.

Összességében a kötet az olvasó olyan jól strukturált, látszólag egymástól távol eső témákat vizsgáló, mégis koherens munkát vehet a kezébe, amely több nézőpontból is megvilágítja a trianoni békediktátum által okozott következményeket. Te-

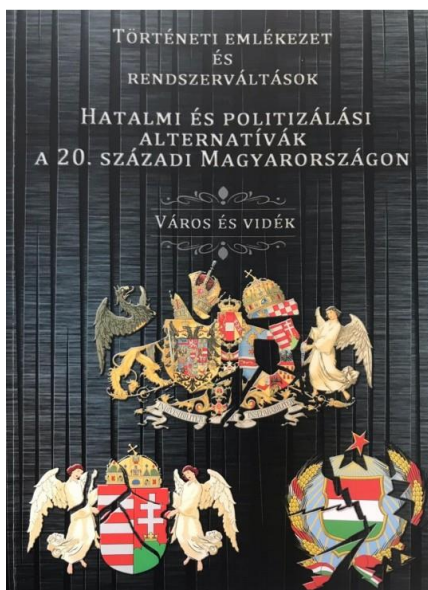
szi ezt az élet számos területére összpontosítva, a nemzetközi kapcsolatok szintjétől kezdve egyre mélyebbre haladva a társadalmi, politikai és kulturális hatásokon át egészen a háborút megsínylelt gyermekekig. A kötet hasznos tudást nyújt mindazok számára, akik mélyebben érdeklődnek a Nagy Háború által okozott következmények és hatások iránt. A témát kevésbé ismerő külföldi olvasókra pedig az igényes kivitelezés sem lehet közömbös: a borítón a versailles-i békerendszerben kialakított határokat bemutató Európa térkép, a jó minőségű papír, amely belül színes ábrák közlését is lehetővé tette. Kevés a portré, inkább térképek (mások mellett a történeti Magyarországnak az 1910-es népszámlálásra alapozott számunkra ismert nemzetiségi térképe, 177. l.), korabeli emléktárgyak (pl. Nem, nem soha feliratú szódásüveg, 202.) plakátok (Wilsontól csak wilsoni békét, 46.) teszik szemléletesebbé a szövegeket.

Sipos Nikoletta
történész, doktoranda
Debreceni Egyetem

Történeti emlékezet és rendszerváltások. Hatalmi politizálási alternatívák a 20. századi Magyarországon.

Barta Róbert — Csiszár Imre (szerk.)

Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2020, 312 lap

A kötet a 2019. május 31-én Hajdúnánáson rendezett 7. Város és Vidék konferencia előadásait tartalmazza. Kiadója a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, szerkesztője Barta Róbert intézetigazgató és Csiszár Imre történész, néprajzkutató. A kilenc tanulmány és egy forrásközlés az első világháborút követő évektől a rendszerváltásig öleli fel a magyar történelmet, országos és helyi történetet egyaránt tárgyalva.

A két világháború közötti időszak országos történetével foglalkozik Kerepeszki Róbert történész docens a „Túl sok jelölt egy összeomlott

trónra...” – A két háború közötti magyar királykérdés megoldásának alternatívái című tanulmányában. A királykérdés rendkívül összetett, köszönhetően annak, hogy a királysági tábor nem volt egységes. A IV. Károly, majd pedig a fia, Ottó visszatérését támogató legitimistákkal szemben felsorakoztak a szabad királyválasztók, akik szintén megosztottak voltak. A szerző előbb megvizsgálja, hogy a legitimistákat milyen nemzetközi és hazai tényezők akadályozták céljuk elérésében, majd számba veszi a jelöltek, akiknek a szabad királyválasztók a Szent Koronát szánták. A szerző külön fejezetet szánt az angliai „jelölteknek”, ugyanis közöttük nemcsak hercegi méltóságok voltak, hanem Sidney Harold Harmsworth sajtómágnás is, közismert nevén Lord Rothermere, aki a Daily Mailben bírálta a trianoni békeszerződést és ennek köszönhetően nagy kultusza alakult ki hazánkban. A cikkben arra is választ kapunk, hogy kik voltak azok a magyar arisztokraták, akik lehetséges jelöltként felmerültek. Maga a kormányzó, Horthy Miklós is felmerült, annak ellenére, hogy nem katolikus vallású volt, ám a felkérést – ahogy később István fia jelölését is –, visszautasította. Miután megismerhetjük, hogy az egyes jelöltek miért

nem tettek szert széleskörű támogatásra, a záró fejezetben egy összegzést is kapunk arról, hogy milyennek kellett volna lennie az „ideális” királyjelöltnek.

Szintén országos történettel foglalkozik Kaló József történész docens *Az éltapon felkinált hadsereg. A magyar 2. hadsereg frontra küldését eredményező tárgyalások* című tanulmánya, melyben megismerhetjük a német–magyar tárgyalások állomásait, fontos mozzanatait. A szerző különösen arra mutat rá, hogy a magyar oldalon hogyan igyekeztek tompítani a németek igényeit, követeléseit. Ebben fontos forrásbázis az érintett szereplők visszaemlékezései, amelyeket alapos kritikával kezel.

A két világháború közötti korszaknál maradva, két tanulmány vegyes tematikájúnak tekinthető. Uzonyi Anita doktorandusz az *Új generáció az 1918 utáni külügyi szolgálatban — Újpestery Elemér pályája* című tanulmányában a két világháború közötti magyar külügy és diplomácia új helyzetével és változásaival foglalkozik egy diplomata pályája tükrében. A cikk kiemelt fejezete az új külszolgálati–képzési vizsgarendszer bemutatása. Újpestery életpályáját a harmadik fejezetben ismerhetjük meg. Pályája csúcán a lisszaboni magyar nagykövetségen találjuk, mint követségi titkárt, 1942 októberétől 1946 júliusáig.

A másik vegyes tanulmány szerzője Bráda Ferenc doktorandusz, címe: *Barankovics István alternatívája — „modus vivendi” vagy réal-*

politika. A cikk egyrészt Barankovics életéről, másrészt az általa megalkotott magyarországi kereszténydemokráciáról szól. Barankovics lett a Demokrata Néppárt vezetője, amely az 1947-es választáson 15% körüli eredményt ért el, de a kommunista hatalomátvétel miatt feloszlatni kényszerült. A tanulmányból megtudhatjuk, milyen elveket vallott Barankovics, és ennek függvényében a DNP, valamint azt is, hogy milyen utakon próbált közeledni egymáshoz a DNP és a katolikus egyházi vezetés, továbbá milyen elvi ellentétek gátolták összefogásukat.

A két világháború közötti időszakra datált egyik helytörténeti munka szerzője Püski Levente professzor; tanulmányának címe: *Az ellenforradalmiság jegyében: nemzetgyűlési választások a Hajdúságban és Debrecenben 1920 nyarán*. E választások jelentőségét az adta, hogy a két legtöbb parlamenti mandátumot szerző párt, az Országos Kisgazda és Földművespárt, illetve a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt között szoros állás alakult ki a januári választáson, amelyből a még románok által megszállt tiszántúli országrész kimaradt. A szerző munkájából részletesen megismerhetjük a két párt kampányát, mely mindkettőjük esetében az ellenforradalom eszméjén alapult. A szerző ismerteti a választás eredményeit, de hozzáteszi, hogy a téma teljesszerű vizsgálata forráshiány miatt nem lehetséges.

Pintér Zoltán Árpád történész írása a Hajdúságról Karcagra viszi tovább az olvasót, a téma azonban

némileg hasonló, miként a cím is jelzi: *Az 1919-es válságév és az ellenforradalmi rendszer kiépülése Karcagon*. Ennek az évnek az eseményeit részletesen, több alfejezetre bontva vesézi ki a szerző: a katonák hazaérkezése és reintegrációs problémái (munkanélküliség, élelemhiány, a hadisegélyek kifizetése, lincshangulat a korábbi városvezetőkkel szemben), nemzetőrség szervezése; a Néptanács megalakulása és vörös terror; a román hadsereg megszállása (rekvirálás és atrocitások, összecsapás a magyar Vörös Hadsereggel); a Nemzeti Hadsereg megérkezése és a nemzetgyűlési választások mint ellenforradalmi rendszer helyi kiépülésének része. A záró fejezetben Horthy Miklós kormányzó karcagi látogatásáról olvashatunk.

Nyakas Miklós történész forráskiadással gazdagította a kötetet, melynek megjelenését sajnos már nem érthette meg; a címe: *Fráter Tibor naplója katonai szolgálatának idejéből az első világháborúban*. A forrás egy több mint 70 oldal terjedelmű hadinapló, mely a zalaegerszegi 6. honvéd huszárezred katonájától származik. A szerző a főhős életét is összefoglalta.

A kötetben egy második világháborús autobiografikus forrással is megismerkedhetünk. Szonda István néprajzkutató tanulmányának címe: *„Megyünk Isten tudja hova.” Timár Máté versei és jegyzetei a fogságból (1944–1946)*. A forrást 71 db tenyérnyi méretű „megsárgult” papírfecni alkotja, tintaceruzával írva. A Gyo-

maendrődi Helytörténeti Gyűjtemény számos egyéb forrást is őriz Timártól, aki ugyanis termékeny író volt, és akinek a nevét viseli a gyomaendrődi városi könyvtár, mint Timár Máté Fiókkönyvtár.

Nyakas Miklós és Szonda István egyaránt hangsúlyozza, hogy ezek a források kritikával kezelendők, mivel naplószerűek ugyan (íróik feltüntették a dátumot a feljegyzések mellett), de az eseményeket általában egy-két nappal később rögzítették, s emiatt ezeket valójában visszaemlékezéseknek kell tekintenünk. Az emlékek pedig adott esetben eltorzulhattak, akár a felejtés, akár az azóta átélt dolgok hatása miatt. Ugyanakkor részletességüknek és alaposságuknak köszönhetően kiválóan alkalmasak arra, hogy lássuk, hogyan élték meg az emberek a két világháború eseményeit, amelyekben részt vettek. Hogyan fogták fel a katonáskodással nem foglalkozó emberek a behívót, a tűzparancsot, vagy éppen a hadifogságot. Örvendetes, hogy az első világháborús autobiografikus források kiadása a centenáriumi időszak óta lendületet kapott. A Történelmi Intézet kiadványai között is található egy hadinaplót a közelmúltból, Barta Róbert és Takács Bálint doktorandusz szerkesztésében, a címe: *Földvár László első világháborús hadinaplója*.

Két cikk foglalkozik a második világháború utáni történelemmel. Csiszár Imre történész tanulmánya *A szocialista agrárszerkezet felbomlása és a rendszerváltás* címet viseli.

A szerző abból indul ki, hogy Magyarországon a föld a legfontosabb természeti kincs, melynek tulajdonlása, illetve birtoklása nemcsak gazdasági, de politikai kérdés is. Az 1945-ös földreform–földosztás eredményeit a szovjetizáció, a kollektivizálás keresztülhúzta. A rendszerváltás utáni kormányzat agrárpolitikáját a gazdasági szempontok helyett a kollektivizálás okozta károk helyreállítása, a korábbi állapot visszaállítása határozta meg. A szerző felidézi a nagyobb rendszerváltó pártok (MDF, SZDSZ, FKgP) földtulajdonra vonatkozó programját, majd ismerteti az Országgyűlés által megalkotott kárpótlási törvényeket és a szövetkezeti törvényt. A tulajdonviszonyok megváltozásának káros következményeit is részletesen körbejárta.

Pallai László történész adjunktus a *Közép-Európa fogalmi értelmezései az 1980-as évek magyarországi ellenzéki mozgalmában* címet adta tanulmányának. Az értelmezési probléma abból ered, hogy Közép-

Európa, illetve német tükörfordítása, a *Mitteleuropa* fogalma a náciizmus idején kompromittálódott, valamint nincs megegyezés arról, hogy mely országokat kell érteni rajta. A szerző felvázolja egyes történészek értelmezéseit és vitáit, és kitekint a korabeli külföldi ellenzéki publicisztikára. A magyarországi ellenzék vonatkozásában, amely földrajzi meghatározás helyett politikai, illetve művelődéstörténeti alapon értelmezte Közép-Európát, a szamizdat irodalomban megjelent írások vizsgálандók.

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői különféle szempontok és módszerek alapján dolgoztak; színvonalas munkáik tovább gazdagítják a vizsgált országos-, illetve helytörténeti témák szakirodalmát és a publikált autobiografikus források sorát.

Takács Bálint
történész, doktorandusz
Debreceni Egyetem

E számunk szerzői és elérhetőségeik

Bakó Endre	irodalomtörténész, ny. főszerkesztő, Debrecen, drbakoendre@gmail.com
Bodnár Krisztián	történész, segédlevéltáros, MNL Borsod-Abaúj- Zemplén megyei levéltár – bodnar-krisztian@mnl.gov.hu
Bodor Mária	történész-muzeológus, Zempléni Múzeum, Szerencs – bodor.marika82@gmail.com
Gergely Pál	biokémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem Debrecen – gpal@med.unideb.hu
Gliga Evelin	angol nyelv és történelem szakos középiskolai tanár, doktoranda, Debreceni Egyetem – lanalain28@gmail.com
Herczegh Viktória Laura	doktoranda, Budapesti Corvinus Egyetem – victorialaurah@gmail.com
Kálnási Árpád	magyar nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem
Kispál Dániel	pedagógia tanár, doktorandusz, Eszterházy Károly Egyetem, Eger – kispal.daniel@uni-eszterhazy.hu
Kovács Gergely	középiskolai tanár, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma – koge@drkg.hu
Papp József	helytörténész, nyug. főmunkatárs, Polgármesteri Hivatal, Debrecen, – jozsef52papp@gmail.com
Remenyik Éva	bőrgyógyász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – remenyik.eva@med.unideb.hu
Sipos Nikoletta	történész, doktoranda, Debreceni Egyetem, sipos.nikoletta96@gmail.com
Szabadfalvi József	jogász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – szabadfalvi-jozsef@law.unideb.hu
Szakály Zoltán	agrárközgazdász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem szakaly.zoltan@econ.unideb.hu
Takács Bálint	történész, doktorandusz Debreceni Egyetem – takacsb@yahoo.com
Virágos Márta	ny. könyvtári főigazgató, Debreceni Egyetem – viragos.marta@inf.unideb.hu

THE DEBRECEN REVIEW
SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXIV. NO. 3

NEW ISSUE

2021. III.

CONTENTS

FROM THE PAST OF DEBRECEN

- Árpád Kálnási*: The “Cívis” Dialect as a Deposit of Folk Culture 249
- Gergely Kovács*: “God Gave Him the Talent Enough for Three People”:
D. Dr. Sándor Nagy, Teacher of Religion, Popular Historian and First
Monographer of the Kántus 258
- Evelin Gliga*: The Reception of the Empress Elizabeth (Sisi)
in Debrecen, 1857 266
- József Papp*: The “Small House” of Debrecen, at 4 Simonyi út
(A Historical Mosaic) 273

STUDIES

- József Szabadfalvi*: A Scholar of Law from Transylvania:
The Career of Arthur Balogh 279
- Endre Bakó*: Gábor Oláh: Poet and Human Being 287
- Viktória Laura Herczegh*: Confucius Institutes
in the East-Central European Region 291

DEBRECEN REGIONAL COMMITTEE OF THE HUNGARIAN ACADEMY

- Pál Gergely*: From Glycogen Metabolism to Protein Phosphatases 302
- Éva Remenyik*: The Dark Sides of Sunshine 314
- Zoltán Szakály*: The Potentials of Nudge Marketing in Introducing
Sustainable and Healthy Nutrition 322
- Márta Virágos*’s Thoughts on Receiving the Kosáry Domokos Prize 333

BOOK REVIEWS

- “A Schizophrenic Condition”. Judit Kuser: “The Small Mirror is Broken” –
Subject, Language and Memory in János Vajda, Minka Czóbel
and Dezső Kosztolányi (*Dániel Kispál*) 335
- Tivadar Petercsák: A History of Hungarian Picture Postcards. Looking
Pictures, Kissograms and Season’s Greetings (*Mária Bodor*) 340
- Tamás Dobszay: The Last Decades of the Feudal Parliament
(*Krisztián Bodnár*) 344

Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920 (Eds. Róbert Barta and Róbert Kerepeszki) (<i>Nikoletta Sipos</i>)	347
Historical Memory and Changes of Regimes. Alternatives of Power Policy in 20 th -century Hungary (<i>Róbert Takács</i>)	352
<i>Authors of this Issue</i>	356
<i>Contents</i>	357